

Абдуллаева Ш.Ш.

Холмаматова Л.А.

ПЕДАГОГИКА

(Олий ўқув юртларининг талабалари учун ўқув кўлланма)

ТОШКЕНТ - 2005

Тузувчилар: Абдуллаева Шамсенур Шавкатовна,
Холмаматова Лола Аманкуловна.

Педагогика. Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланм. /
Абдуллаева Ш.Ш. Холмаматова Л.А., ТАҚИ, 2005. - 139 б.

Ўқув қўлланмада педагогика фанининг асосий тушунчалари,
таълим ва тарбия жараёнининг хусусиятлари, усуллари, тамойиллари очиқ
берилган. Ўқу қўлланма қўлланма олий ўқув юртлари талабалари учун
мўлжалланган.

“Касбий педагогика” кафедраси

Такризчилар: п.ф.д., проф. Сейтхалилов Э.А.
п.ф.н., доц. Сулаймонов А.П.

I ҚИСМ

ПЕДАГОГИКАНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

1 боб. Педагогика – тарбия ҳақидаги фан

Педагогиканинг вужудга келиши ва ривожланиши

Педагогика ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш тўғрисидаги фандир. Кишилиқ жамияти тараққий этиши билан у ҳам ўсиб боради.

Кишилиқ жамияти пайдо бўлиши билан одамларнинг меҳнат фаолияти жараёнида уларнинг ишлаб чиқариш тажрибалари, меҳнат малакалари пайдо бўлди ва улар ўзгариб, орта борди, уларда турли меҳнат қуролларини ишлата билиш кўникмалари ҳосил бўлди ва бу қуролларни такомиллаштириш қобилияти, нутқ ва тафаккур ўсиб, ривожланиб борди. Кекса авлод меҳнат жараёнида орттирган тажрибаси асосида ўсиб келаётган ёш авлодни ҳам меҳнатда иштирок этишга ўргатди. Шундай қилиб, тарбия кишилиқ жамияти амалий эҳтиёжининг объектив заруратидан келиб чиқди, шу жамият билан бирга ривожлана борди.

Ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида кишилар орттирган тажрибаларнинг бойиб бориши билан, табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳақидаги билимларнинг орта бориши билан меҳнатда орттирган тажрибаларни ёш авлодга ўргатиш жараёни ҳам мураккаблашиб борди. Тарбия моҳирлик ва ишнинг кўзини билишни талаб этди. Тарбияни амалга ошириш жараёнини англаш ва бу соҳадаги тажрибаларни ўрганишга эҳтиёжнинг туғилиши натижа педагогика фани юзага келди.

Педагогиканинг номи *бола етакловчилик* деган маънони билдирувчи грекча *пайдагогос* сўзидан келиб чиққан. Қадимги Юнонистонда ўз хўжайинининг болаларини мактабга олиб бориб қўйиш ва йўлда уларнинг китоб ва бошқа ўқув асбобларини кўтариб юриш иши топширилган қул педагог (сўзма-сўз таржимаси — бола етакловчи) деб аталган. Кейинчалик эса махсус ўқитилган, педагогликни касб қилиб олган кишиларни педагог деб атай бошладилар.

Болалар ва ёшларни тарбиялаш тўрисидаги фан сифатида пайдо бўлган педагогика тарбия ишининг чегаралари ва жамият ҳаётида субъектив омилларнинг таъсир доираси кенгайган сари тобора кўпроқ ҳамма ёшдаги кишиларга тарбиявий таъсир кўрсатишнинг умумий қонуниятлари ҳақидаги фанга айланди.

Педагогика фанининг мақсади ва вазифалари

Республикада педагогика фаннинг асосий мақсади ижтимоий-иқтисодий шароитда бозор ислоҳоти, миллий-маданий ва анъанавий хусусиятлар, маънавий-ахлоқий ва илмий меросимиз, умуминсоний қадриятларни ҳисобга олган ҳолда узлуксиз таълим тизими (УТТ) да энг муҳим фундаментал ва амалий тадқиқотларнинг истиқболлини олдиндан белгилаш ва ишлаб чиқишдан иборатдир. Кўрсатилган мақсаднинг амалга ошуви жамиятни ривожлантириш ва бош муаммони ечишга қодир бўлган баркамол шахсни шакллантиришга хизмат қилади.

Педагогика фанининг вазифалари:

- узлуксиз таълим тизими фаолиятининг методологик ва назарий асосларини ишлаб чиқиш;
- узлуксиз таълим тизими (УТТ)нинг давлат, жамият ва шахснинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий - ахлоқий тараққиётидаги аҳамияти ва ўрни, бурч ва вазифаларини аниқлаш;
- жамиятнинг ижтимоий талаблари ва шахс эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда таълим мазмунининг энг қулай тамойиллари, мезонлари, механизмларини аниқлаш;
- ўқув-тарбиявий жараёнининг сифати ва самарадорлигини ошириш, рақобатбардош кадрлар тайёрлашни таъмин этадиган давлат таълим стандартини ишлаб чиқиш ва жорий этиш;
- таълимни, унинг илмий-амалий йўналишини инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш асосида келажак авлодни ўқитиш, тарбиялаш, камол топтиришга қаратилган ил\ор педагогик

технологияларнинг замонавий усул ва усулларини излаб топиш ва амалда жорий этиш;

➤ таълимнинг ва таълим олувчиларнинг тайёргарлиги сифатини назорат қилишнинг ишончли, бир маромга келтирилган тизимини ишлаб чиқиш;

➤ келажак авлодни бой маънавий ҳамда илмий мерос ва умуминсоний қадриятлар асосида камол топтиришнинг таъсирчан тарбия тизимини яратиш;

➤ ҳақиқий фуқаро, ватанпарвар, байналмилал, меҳнатсевар, маънавий ва жисмоний баркамол инсонни тарбиялашнинг самарали шакллари, усул ва воситаларини ишлаб чиқиш;

➤ ёшларни ҳозирги ижтимоий-иқтисодий шароитда, бозор ва ахборот технологияси ислоҳоти даврида касб-хунар танлашни ташхис қилиш, истиқболни белгилаш ҳамда шароитга мос бўлган самарали ташкилий-услубий шакллари, усул ва воситаларини ишлаб чиқиш;

➤ ил\ор педагогик тажрибаларни, халқ педагогикасининг усул ва воситаларини, шахс камолотига қаратилган миллий-маънавий ва илмий меросини ўрганиш, умумлаштириш ва илмий баҳолаш ҳамда уларни ўқув-тарбия жараёнига киритиш;

➤ иқтидорли ёшларга алоҳида табақалашган касбий таълим бериш, уларнинг ақлий-ижодий имкониятларини тўла ишга солиш мақсадида бундай ёшларни излаб топишнинг психологик-педагогик, ташкилий-услубий асослари ва механизмларини яратиш;

➤ со\лом авлодни шакллантириш мақсадида болалар ривожланишининг биологик ва психологик қонуниятларини аниқлаш, ўқувчилар со\лиги ва меҳнат қобилиятида ақлий ва жисмоний юкламалар таъсир доирасини белгилаш;

- таълим мониторингини, самарали ташкилий, услубий йўллари, ривожланишида нуқсон бўлган болаларнинг ижтимоий мослашуви усуллари ишлаб чиқиш;
- жамиятнинг иқтисодий ва маънавий эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, узлуксиз таълим тизими учун илмий- методик шароитлар яратиш ва юқори малакали илмий кадрлар тайёрлашни таъминлаш;
- тадқиқот натижаларини кенг тарқиб қилиш, аҳолининг психологик-педагогик ўқувига ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш;
- ёш авлодни ўқитиш, тарбиялаш ва камол топтиришни такомиллаштириб бориш учун узлуксиз таълим тизими субъектлари фаолияти натижаларини баҳолашнинг ишончли ва ахборотли тизимини ишлаб чиқиш.

Педагогиканинг асосий категориялари

Ҳар бир фаннинг мустақил фан сифатида вужудга келиши ва ишлаши учун зарур шарт унда тушунчавий (категориал) аппаратнинг мавжудлигидадир.

Инсон ҳақидаги фанлар тизимида педагогиканинг тутган ўрни шу билан белгиланадики, у шахсни ривожлантириш, шакллантириш, тарбиялаш, маълумотли қилиш ва ўқитиш (унга таълим бериш) қонуниятларини тадқиқ қилади. Бу тушунчаларнинг ҳар бирига изоҳ бериб ўтамиз.

Индивиднинг тараққиёти (онтогенез) унинг тузилгандан то умрининг охиригача анатомик - физиологик ва психик тузилишида муайян қонуният асосида содир бўладиган сон ва сифат ўзгаришларидан иборатдир. **Ривожланиш** олға томон қилинган ҳаракатдир, куйи даражадан юқори даражага, оддийдан мураккабга, шахснинг жисмоний ва маънавий шаклланишида номукаммаликдан мукамалроқ ҳолга ўтишдир.

Тарбия шахсни шакллантиришнинг бошқа омилларидан сифат жиҳатдан шу билан фарқ қиладики, тарбиячи ўз олдига онгли суратда

маълум бир мақсад кўяди ва шу мақсадга эришиш учун интилиб, уни амалга ошириш воситаларини топади. Шундай қилиб, тарбия шахсни муайян йўналишда шакллантириш мақсади билан турли одамлар бири-бирига таъсир кўрсатадиган ижтимоий муносабатдир.

Тарбия бор жойда тарбияланувчиларнинг ривожланишини ҳаракатлантирувчи кучлар, тарбияланувчиларнинг ёши, типологик ва индивидуал хусусиятлари ҳисобга олинади. Тарбия бор жойда микромуҳитнинг ижобий таъсиридан тўла фойдаланилади ва салбий таъсирини заифлаштиришга ҳаракат қилинади. Тарбия бор жойда киши (тарбияланувчи) ўзини ўзи тарбиялаш қобилиятига эртароқ эга бўлади.

Энг муҳим ва энг умумий педагогик тушунчалар қаторига таълим ва ўқитиш тушунчалари ҳам киради. **Таълим** деганда биз тарбиянинг инсоният томонидан яратилган илмий ва маданий бойликларни эгаллаш томонини тушунамиз. Таълим ўз даражаси ва вазифасига қараб умумий ўрта, ўрта махсус, касб - ҳунар ҳамда олий таълимга бўлинади. Келажакдаги ихтисосидан қатъи назар ҳар бир киши учун зарур бўлган билим, малака ва кўникмаларни умумий таълим мактаблари беради. Маълум касбдаги ходим ўзи учун зарур бўлган билим, малака ва кўникмаларни махсус ўқув юртларида олади. Кишининг ўқимишлилик даражаси унинг доим ўз билимини ошириб бора олиш, мустақил фикрлаш қобилиятига қараб белгиланади.

Маълумот турли йўллар билан (мустақил равишда китоблар ўқиш, радио ва телевизион эшиттиришни тинглаш, курсларда ўқиш, лекторийларга бориб туриш, ишлаб чиқаришда ишлаш ва ҳоказолар йўли билан) ҳосил қилиниши мумкин. Аммо энг тўри ва ишончли йўл кишига нормал ва тўла қимматли билим берадиган, режа асосида ташкил қилинган таълимдир.

Таълим педагогларнинг (дарс бериш) фаолиятдан ва ўқувчиларнинг (ўқиш) фаолиятдан иборат кўшалок жараён дир. Педагоглар билан

Ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолияти ўқувчиларни билим, малака ва кўникмалар билан қуроллантиришга, уларнинг билиш ва ижодий қобилиятларини ҳар томонлама ўстиришга қаратилгандир.

Педагогикадаги асосий тушунчалар, уларда акс этадиган ҳодисалар каби, бир-бири билан чамбарчас боʻлиқдир.

Педагогика фанлари тизими

Педагогика фанлари тизимига қуйидагилар киради:

1. тарбиянинг асосий қонуниятларини тадқиқ қиладиган **умумий педагогика**;

2. кишиларни турли ёш давларида тарбиялаш хусусиятларини ўрганувчи **ёш педагогикаси**; у мактабгача тарбия ёшидаги болалар педагогикаси, мактабгача тарбия педагогикаси, мактаб педагогикаси ва катта ёшдагилар педагогикасига бўлинади;

3. **махсус педагогика** (дефектология); бу ҳам қуйидагича бир қанча соҳаларга бўлинади: кар-соқов ва соқов болаларни тарбиялаш ва ўқитиш масалалари билан **сурдопедагогика**, кўзи кўр ва хира кўрадиган болаларни тарбиялаш ва ўқитиш масалалари билан **тифлопедагогика**, ақлий жиҳатдан қолоқ болаларни тарбиялаш ва ўқитиш масалалари билан **олигофренопедагогика**, дудуқ ва тили ясси болаларни тарбиялаш ва ўқитиш масалалари билан эса **логопедия** шуʻулланади;

4. таълимнинг умумий қонуниятларини муайян ўқув предметидан (тил, математика, табиатшунослик ва бошқа шу каби фанлардан) дарс беришда қўлланишнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилувчи **методика**;

5. турли тарихий давлардаги педагогик ʻояларнинг ва тарбия амалиётининг ривожланишини ўрганувчи **педагогика тарихи**.

Фанларнинг бир-бирига ҳар томонлама кириб бориш жараёни, педагогик ҳодисаларни комплекс равишда ўрганишнинг ривожланиши педагогиканинг бошқа фанлар билан узвий алоқада бўлишини тақозо қилади.

Педагогика умумий психология, турли ёш психологияси ва педагогик психология билан узвий боʻланган. Психология кишиларнинг турли ёш даврларидаги психик ривожланиш қонуниятларини, таълим ва тарбия таъсирида психиканинг ўзгариш механизмини тушунтиради. Сўнги йилларда педагогиканинг турли ижтимоий шароитдаги кишиларнинг ўзаро муносабатларини, ҳис-туйʼулари, кайфиятлари, фикрларини, турли воқеа ва ҳодисаларга берадиган баҳолари, характер сифатларини ва психик тузилиш хусусиятларини ўрганувчи ижтимоий психология билан алоқаси кучаймоқда.

Таълим ва тарбиянинг табиий-илмий асоси бўлган умумий ва турли ёш физиологияси педагогикасини инсон жисмоний тараққиётининг табиати тўғрисидаги оят қимматли билимлар билан қуроллантирмоқда.

Педагогика фанининг илмий -тадқиқот усуллари

Илмий тадқиқот усуллари қонуниятли алоқалар, муносабатлар, боʻлиқликларни аниқлаш ва илмий назариялар яратиш мақсадида илмий ахборот олиш усуллари дир. Ҳар бир билиш жараёнининг, шу жумладан, педагогик ҳодиса ва фактларни билиш жараёнининг структураси икки даражадаги тадқиқотни — амалий ва назарий тадқиқотни ўз ичига олади. Тадқиқот усулларини танлаш масаласи ана шунга қараб ҳал қилинади.

Педагогик ҳодиса ва жараёнларни билишнинг амалий даражаси тадқиқот давомида аниқланган педагогик далилларни тўплаш, танлаш, таққослашни, тафаккурда анализ ва синтез қилишни, сон ва сифат жиҳатидан ишлаб чиқишни билдирадн. Тадқиқотнинг бу даражасида кузатиш, сўраш усуллари, ўқувчилар фаолиятининг натижаларини ва

таълим-тарбия муассасаларининг ҳужжатларини ўрганиш кенг қўлланилади.

Кузатиш — тадқиқотчининг педагогик жараёни, унинг айрим турлари ва томонларини табиий шароитда махсус дастурга мувофиқ кўп ёки оз муддат идрок қилишидир.

Сўраш усулларига интервью олиш (суҳбатлашиш) ва анкеталаштириш киради. Интервью олиш олдиндан белгиланган, педагогик вазиятга қараб ўзгартирилиши мумкин бўлган режа асосида оўзаки ўтказилади. Пухта ўйлаб мақсадга мувофиқ тузилган, аниқ-равшан ифодаланган саволлар тўпламидан иборат анкета ёзма сўраш формасидир. Анкетадаги саволлар очик саволлар (бунда берилиши тахмин қилинган жавоблар олдиндан маълум қилинмайди), ёпиқ саволлар (бунда савол берилган бола таклиф этилган жавоблардан биттасини ёки иккитасини танлайди) ва ярим ёпиқ саволлар (бунда савол берилган ўқувчига бир ёки бир неча жавоб танлаш таклиф этилади ва шу ҳақда ўз фикрини баён қилишига имконият берилади) бўлиши мумкин.

Ўқувчиларнинг шахсий ҳужжатлари, медицина карточкалари, мажлис ва кенгашларнинг протоколлари, синф журналлари ва ҳисобот материаллари билан танишиш тадқиқотчини фойдали объектив маълумотлар билан қуроллантиради.

Тарбия мазмунини ташкил қилувчи амалий боғлиқликлар, алоқа ва муносабатлар юқорида айтилган усуллар ёрдамида аниқланади ва ифодаланади. Бироқ педагогика фан бўлгани учун бу билан чекланиб қолмайди. У амалий билимларга таяниб, назарий билиш даражасига кўтарилиши, умумий билимга эга бўлиши, педагогик ҳодисаларнинг қонуниятлари ва моҳиятини билиши керак. Бунга педагогик тажриба ва педагогик модель ясаш усуллари ёрдам беради.

Педагогик тажриба — таълим ва тарбия ишидаги бирор усул ёки приёмни махсус равишда яратилган ва қатъий ҳисобга олиндиған

шароитда тажриба қилиб ёки текшириб кўришдир. Педагогик тажрибанинг асосий вазифаси педагогик таъсирнинг айрим унсурлари билан унинг натижалари ўртасидаги сабабли-оқибатли боʻланишлар нималигини аниқлашдир. Тажриба педагогик ишда бирор усул ёки приёмнинг самарали бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги илмий жиҳатдан ишончли тахмин асосида ўтказилади. Тажриба ўқувчиларнинг одатдаги ҳаёти ва фаолияти шароитида ўтиши мумкин. Бу табиий тажриба деб аталмоқда. Лаборатория тажрибаси синаб кўрилаётган ўқувчиларга кўрсатилган педагогик таъсирларнинг характерини ва ўқувчилар бу таъсирларга қандай жавоб қайтарганларини қайд қилиш учун махсус шароитлар яратилиши билан фарқ қилади. Тажриба натижалари оммавий равишда жорий қилишга тавсия этилишдан олдин бошқа тадқиқот усуллари (кузатиш, анкеталаштириш ва ҳоказолар) ёрдамида текширилиши ва, зарур бўлса, уларга тузатишлар киритилиши керак.

Модель яшаш — ҳақиқатда мавжуд педагогик тизимни шу тизимнинг тузилиш ва ишлаш тамойиллари акс эттирилган махсус ўхшатмалар (моделлар) яшаш йўли билан моддий ёки фикрий гавдалантиришдир. Моделлаштириш орқали тизимнинг шу аниқ ҳолда аҳамиятсиз бўлган хусусиятларини эътибордан соқит қилиш мумкин. Педагог-тадқиқотчи модель яшаш усулидан фойдаланганда айрим хосса, шакл ва жараёнларни аналитик усулда ўрганишдан яхлит тизимларни синтетик усул билан билишга ўтиш имкониятига эга бўлади.

2 боб. Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизими. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва модели.

Узлуксиз таълим тизимининг мазмуни ва тамойиллари

Узлуксиз таълим тизимининг фаолият кўрсатиш тамойиллари қуйидагилардан иборат:

➤ таълимнинг устуворлиги - таълим тараққиётининг биринчи навбатлилик характери, жамиятнинг таълимга, илмга, ақл-заковат ва идрокка булган янги муносибати;

➤ таълимнинг демократиялашуви - таълим ва уқитиш услубларини танлашда уқув юртларининг автоном бўлиши; таълимни бошқарувнинг давлат-жамоатчилик тизимига ўтиши - бунда шахс, жамият ва давлат тенг ҳуқуқли субъект бўлади.

➤ таълимни инсонийлаштириш - одамнинг энг юқори ижтимоий қадрият эканлигини тасдиқлаш, шахснинг қобилиятларини очиш ва турлича таълимга бўлган эҳтиёжларини қондириш; умуминсоний қадриятларни устуворлиги, атроф муҳит билан инсон муносибатларининг уй\унлашувини таъминлаш;

➤ таълимни инсонпарварлаштириш - ўқувчиларда юқори маданият, юксак маънавият, дунёвий фикрлаш ва табиатнинг бир бутунлигини шакллантириш;

➤ таълимнинг миллийлиги - таълимнинг халқ удум маросимлари, миллий тарихи билан ҳамоҳанг бирликда бўлиши; Ўзбекистон халқларининг маданиятини сақлаш ва бойитиш, бошқа халқларнинг маданияти ва тарихига ҳурмат; таълимни миллий тараққиётнинг энг муҳим воситаси деб тан олиниши;

➤ ўқув-тарбиянинг ажралмас биргалига, бу бирликнинг ҳар томонлама ривожланган ва етук шахснинг шаклланиш жараёнига бўйсундирилганлиги;

➤ таълимнинг кўп босқичлилиги - таълим босқичларининг кетма-кетлиги ва узвийлиги: навбатдагиси олдииги босқич таълими негизида давом эттирилиши, таълим шаклини, ўқув-тарбия муассасларини (шунингдек нодавлаг ўқув юртларини) танлашга кенг имкониятлар яратилиши, шахснинг қобилияти ва хоҳишларига мос келадиган ўқув-тарбия шакллари

мавжудлиги, ўқув-тарбия жараёнини индивидуаллаштириш ва табақалаштириш;

➤ оммавий таълимни элитар таълим билан ҳамма босқичларда биргаликда олиб борилиши, иқтидорли ва истеъдодли ёшларни танлаб олиш, фундаментал билимлар ва таълимнинг юқори босқичларида махсус билимларни кетма - кетликда олиш учун шарт-шароитларнинг яратилиши; шу билан бирга ривожланган хорижий мамлакатларнинг егакчи ўқув юртларида билим олишга шароитлар яратилганлиги;

➤ таълимнинг узлуксизлиги – умумтаълим ва профессионал тайёргарликнинг доимо янгиланиб ва чуқурлаштириб турилиши, ўқув-тарбиянинг кетма-кетлилигига эришиш, фаоллик кўрсатаётган кадрларнинг замонавий технологиялар асосида касбкорлик маҳоратини ошириш.

Узлуксиз таълим тизимининг янги - ўзбек модели қуйидаги тузилмалардан иборат:

Умумий таълим:

- мактабгача таълим;
- бошлангич таълим (I - IV синфлар);
- умумий ўрта таълим (I - IX синфлар);
- уч йиллик ўрта махсус ва касб-ҳунар таълим.

Умумий таълим тизимида ўқитиш олти- етти ёшдан бошланади.

Умумий таълим мажбурий ҳисобланади.

Мактабдан ташқари таълим узлуксиз таълимнинг ажралмас қисми ҳисобланади ва у ўқувчи-ёшларнинг истеъдоди ва қобилиятини ўстиришга, уларнинг истак-қизиқишларини қондиришга йўналтирилгандир.

Олий таълим, одатда, ўн саккиз ёшдан бошланади ва ўқиш муддати таълим давлат стандартлари доирасида камида тўрт йил давом этади. Олий таълим бакалавриат ва магистратурада ўқишдан иборатдир.

Олий мактабдан кейинги таълим жамиятнинг илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган. Олий мактабдан кейинги таълим олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларида (аспирантура, адъюнктура, докторантура ва ҳ.к.) амалга оширилади.

3 боб. Ўқитувчининг педагогик маҳорати

Педагогик фаолият

Республикаимиз ҳукумати халқ таълими соҳасида ўртага қўяётган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан ўқитувчига боʻлиқ. Янги иқтисодий сиёсатга ўтиш шароитида таълим - тарбиядан кўзда тутилаётган мақсадларга эришиш, ўқувчиларнинг хилма-хил фаолиятини уюштириш, уларни билимли, одобли, эътиқодли, меҳнатсевар, баркамол инсон қилиб ўстириш ўқитувчи зиммасига юклатилган.

Ўзининг фидокорона меҳнати билан ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш сифатини оширишга катта ҳисса қўшаётган ижодкор ўқитувчилар сони йил сайин ортиб бормоқда. Айниқса, ислохотлар даврида бундай мураббийлар эл-юртга танилмоқда. ҳар йили энг яхши ўқитувчини аниқлаш учун ўтказилаётган кўриклар, туман, вилоят, жумҳурият танловлари ана шу ютуқларга омил бўлмоқда.

Халқимизнинг келажаги, мустақил Ўзбекистоннинг истиқболи кўп жиҳатдан ўқитувчига, унинг савиясига, тайёргарлиги, фидоийлигига, ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишига бўлган муносабатига боʻлиқ.

Ўқитувчилик шарафли, лекин жуда мураккаб касбдир. Яхши ўқитувчи бўлиш учун педагогик назарияни эгаллашнинг ўзигина етарли эмас. Чунки педагогик назарияда болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ҳақида умумий қонун-қоидалар, умумлаштирилган услубий ʻоялар баён этилади. Ўқувчиларнинг ёш индивидуал хусусиятларини эътиборга олиш таъкидланади. Амалий педагогик жараён эса жуда хилма-хилдир. Педагогик назарияга мос келмайдиган вазиятлар учраб туради. Бу эса

Ўқитувчидан кенг билимдонликни, пухта амалий тайёргарликни, юксак педагогик маҳорат ва ижодкорликни талаб этади.

Шунинг учун ҳам замонавий ўқитувчи:

- педагогик фаолиятга қобилиятли, ижодкор, ишбилармон;
- миллий маданият ва умуминсоний қадриятларни, дунёвий билимларни мукамал эгаллаган, диний илмлардан ҳам хабардор, маънавий баркамол;
- Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида тараққий этишига ишонадиган, ватанпарварлик бурчини тўри англаган, эътиқодли фуқаро;
- ихтисосга доир билимларни, психологик, педагогик билим ва маҳоратни, шунингдек, назарий илмларни мукамал эгаллаган;
- ўқитувчилик касбини ва болаларни яхши кўрадиган, ҳар бир ўқувчиси ул\айиб яхши одам бўлишига чин кўнгилдан ишонадиган, уларнинг шахс сифатида ривожланиб, инсон сифатида камол топишига кўмаклашадиган;
- эркин ва ижодий фнкрлай оладиган, талабчан, адолатли, одобли бўлмо\и даркор.

Бирор касбнинг ҳақиқий устаси бўлиш учун кишида табиий қобилият, маълум жисмоний ва руҳий хислатлар бўлиши зарур. Масалан, артист бўлиш учун табиий овоз, эшитиш қобилияти, бежирим суврат, жисмонан со\лом бўлиш талаб этилади. Раҳбарлик вазифасини яхши бажариш учун ташкилотчилик, одамлар билан муомала - мураса қила билиш каби қобилиятларга эга бўлиш керак. Акс ҳолда касби ва ишидан бошқалар ҳам, ўзи ҳам қаноат ҳосил қилмайди. Киши касбни нотўри танлаган бўлса, унга қизиқмаса, ўзи ҳам, бошқалар ҳам ундан барака топмайди.

Педагогик, ўқитувчилик фаолиятини, ёшларни ўқитиш ва тарбиялаш ишини самарали бажариш, ота-оналар ва ўқувчиларнинг иззат-хурматига сазовор бўлиш учун ҳам кишида бу ишга лаёқат, қобилият, қизиқиш

бўлмо\и лозим. Бошқа касблар каби ўқитувчилик касбига ҳам ёшлар орасидан педагогик фаолитга лаёқатли, болалар билан тил топиб муомала қила оладиган, илмли кишиларни танлаб олиш керак.

Педагогик касбини танлаган киши аввало со\лом бўлиши, сўзларни тўри ва яхши талаффуз қила олиши, асаблари жойида, вазмин бўлиши даркор. Шунингдек, болаларни ёқтириши, улар билан ишлашга майли борлиги, бошқалар билан мулоқот қила олиши, хушмуомалалилиги, кузатувчанлиги, кенг фикрлай олиши, ўзига ва бошқаларга нисбатан талабчанлиги ҳам кишининг педагогик ишга яроқлилигини кўрсатади. Бу сифатлар кишида бор-йўқлигини тиббиёт ходимлари, рухшунос, педагоглар о\заки ва ёзма савол-жавоблар ёрдамида аниқлай олади.

Педагогик фаолият ёш авлодни ҳаёта, меҳнатга тайёрлаш учун халқ олдида, давлат олдида жавоб берадиган, болаларга таълим-тарбия беришга махсус тайёрланган одамларнинг меҳнат фаолиятидир. Мактаб ўқитувчиларининг фаолияти инсон шахсини шакллантиришга қарагилган.

Ҳар бир бола ўз хулқ-атвориға, характериға эға. Болаларни тарбиялашда уларнинг ана шу ўзига хос хусусиятларини ҳисобға олиш, ўрганиш ниҳоятда мураккаб. Бунда одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг мураккаблигини ўзида акс эттирувчи махсус усуллардан фойдаланилади. Педагогик фаолиятга тайёргарлик кўраётган ёшлар унинг ана шундай хусусиятларини билишлари лозим. Ўқитувчилик ихтисосининг бу хусусиятлари унинг профессиограммасида ифодаланади.

Профессиограмма қуйидагиларни ўз ичига олади:

- 1) ўқитувчи шахсининг хусусиятлари;
- 2) ўқитувчининг руҳий-педагогик тайёргарлигиға қўйиладиган талаблар;
- 3) махсус тайёргарликнинг ҳажми ва мазмуни;
- 4) ихтисосға оид усулий тайёргарликнинг мазмуни.

Ўқитувчи шахсининг хусусиятлари: \оявий соҳада; илмий дунёқараш ва эътиқод; ижтимоий эҳтиёж ва ахлоқий заруриятларни чуқур тушуниш; ижтимоий ва фуқаролик бурчини англаш; ижтимоий-сиёсий фаоллик.

Педагог касби соҳасида: болаларни севиш ва улар биллаш ишлашга қизиқиш, педагогик ишни севиш; руҳий-педагогик зийраклик ва кузатувчанлик, педагогик такт, педагогик тасаввур; ташкилотчилик қобилияти; ҳаққонийлик; дилкашлик; талабчанлик; қатъийлик ва мақсадга интилиш; вазминлик; ўзини тута билиш; касбий лаёқатлилик.

Кенг илмий савия, маънавий эҳтиёж ва қизиқиш, интеллектуал қизиқиш, янгиликни ҳис қила билиш; педагогик маълумотни оширишга интилиш эса билиш соҳасига киради.

Ўқитувчининг педагогик қобилияти ва маҳорати

Муваффақиятли ишлаш учун ҳар бир ўқитувчи педагогик маҳоратга эга бўлиши зарур. Педагогик маҳорат эгаси оз меҳнат сарф қилиб, катта натижага эришади. Ижодкорлик унинг ҳаммаша ҳамкори бўлади. Педагогик ишга қобилиятли, истеъдодли кишидагина педагогик маҳорат бўлиши мумкин.

Қобилият фаолият жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади. Қобилият малака ва уддабуронликдан фарқ қилади. Малака ва уддабуронлик машқ, ўқиш натижаси ҳисобланса, қобилиятнинг ривожланиши учун эса яна истеъдод, лаёқат ва зеҳн, яъни инсон нерв тизимида анағомо-физиологик хусусият бўлиши ҳам зарур. Ана шу табиий заминда қобилият деб аталувчи руҳий хусусият таракқий этади. Педагогик фаолиятнинг самарали бўлиши учун ўқитувчида қобилиятнинг қуйидаги турлари мавжуд бўлмо\и ва тарбиялаб етиштирилмо\и лозим:

1. Билиш қобилияти — фаннинг тегишли соҳаларига оид, (мамавзутика, физика, биология, адабиёт ва ҳоказоларга доир) қобилиятдир. Бундай қобилиятга эга бўлган ўқитувчи фанни

Ўқув курси ҳажмидагина эмас, балки анча кенг ва чуқурроқ билади, ўз фани соҳасидаги кашфиётларни ҳамиша кузатиб боради, материални ипидан игнасигача билади, унга ниҳоятда қизиқади, оддий тадқиқот ишларини ҳам бажаради.

2. Тушунтира олиш қобилияти — ўқув материални ўқувчиларга тушунарли қилиб баён эта олиш, ўқувчиларда мустақил равишда фаол фикрлашга қизиқиш уй\отиш қобилиятидир, Ўқитувчи зарур ҳолларда ўқув материални ўзгартира олиши, қийин нарсани осон, мураккаб нарсани оддий, ноаниқ нарсани тушунарли қилиб ўқувчиларга етказа олиши даркор.

Ўқувчилар руҳиятини ҳисобга олиш зарур. Қобилиятли педагог ўқувчиларнинг билим ва камолот даражасини ҳисобга олади, уларнинг нимани билишлари ва ҳали нимани билмасликларини, нимани унутиб кўйганликларини тасаввур этади. Баъзи ўқитувчиларга, айниқса тажрибаси кам ўқитувчиларга ўқув материали оддий, тушунарли ва қандайдир алоҳида изохни талаб этмайдигандек туюлади. Бундай ўқитувчилар ўқувчиларни эмас, балки ўзларини назарда тутадилар. Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи ўзини ўқувчининг ўрнига қўя олади, у катталарга аниқ ва тушунарли бўлган нарсаларнинг ўқувчиларга тушунилиши қийин ва мавҳум бир нарса бўлиши ҳам мумкинлигига асосланиб иш тутайди. Шунинг учун у баён этишнинг характер ва шаклини алоҳида ўйлаб чиқади ҳамда режалаштиради.

Қобилиятли ўқитувчи дарс материални баён этиш жараёнида ўқувчиларнинг қандай ўзлаштираётганликларини қатор белгилар асосида пайқаб олади ва зарур ҳолларда баён қилиш усулини ўзгартиради. Шунингдек, қобилиятли ўқитувчи ўқувчиларнинг сабоқни ўзлаштириб олишлари учун замин тайёрлаб, уларни дам олишдан ишга ўтишлари, бўшашиш, ланжлик, лоқайдликларига барҳам бериш учун минимал даражада вақт ажратиш зарурлигини ҳисобга олади. У тегишли вазият

юзага келмагунга қадар иш бошламайди. Масалан, дарснинг ҳаддан ташқари зўриқиш билан ва кучли бошланиши ўқувчиларда муҳофаза қилувчи тормозланиш деб аталмиш ҳолатга сабаб бўлади, мия фаолияти туманлашади ва ўқитувчининг сўзлари етарли даражада идрок қилинмайдн.

3.Кузатувчанлик қобилияти — ўқувчининг, тарбияланувчининг ички дунёсига кира олиш қобилияти, ўқувчи шахсини ва унинг вақтинчалик рухий ҳолатларини жуда яхши тушуна билиш билан боʻлиқ бўлган психологик кузатувчанликдир. Бундай ўқитувчи ўқувчининг руҳиятидаги кўз илʼамас ўзгаришларни ҳам тез фаҳмлаб олади. Ўқувчилар бундай ўқитувчи ҳақида: ”Қарамаётганга ўхшайди-ю, ҳамма нарсани кўриб туради!”, «Ўқувчининг хафа бўлганлигини ёки дарс тайёрламаётганлигини сўзидан билади!» — дейдилар.

4.Нутқ қобилияти — нутқ ёрдамида, шунингдек, имо-ишора воситасида ўз фикр ва туйʼуларини аниқ ва равшан ифодалаш қобилияти. Бу ўқитувчилик касби учун жуда муҳимдир.

Ўқитувчининг нутқи дарсда ҳамиша ўқувчиларга қаратилган бўлади. Ўқитувчи янги сабоқни тушунтираётган, ўқувчининг жавобини таҳлил қилаётган ёки танқид қилаётган бўлса ҳам, унинг нутқи ҳамиша ўзининг ички кучи, ишончи, ўзи гапирётган нарсага қизиқаётганлиги билан ажралиб туради. Фикрнинг ифодаси ўқувчилар учун аниқ, содда, тушунарли бўлади.

Ўқитувчининг баёни ўқувчилар фикри ва диққатини максимал даражада фаоллаштиришга қаратилади: ўқитувчи ўқувчилар олдида саволлар қўйиб, уларни аста-секин тўри жавоб беришга ундайди, ўқувчининг диққатини кучайтиради ҳамда фикрини фаоллаштиради. (“Мана бу ерга алоҳида эътибор беринг!”, “ўйлаб кўринг!” каби.)

Шунингдек, ўринли қочирик, ҳазил, енгилгина истехзо нутқни жонлантириб юборад ва уни ўқувчилар тез ўзлаштирадилар.

Ўқитувчининг нутқи аниқ, жонли, образли, талаффузи жиҳатидан ёрқин, ифодали, ҳис-ҳаяжонли бўлиб, унда стилистик, грамматик, фонетик вуксонлар учрамаслиги лозим. Бир хилдаги чўзиқ, зериктирадиган нутқ ўқувчиларни жуда тез чарчатади, уларни ланж, лоқайд қилиб қўяди. Айрим ўқитувчилар тез гапиришга, бошқалари секин гапиришга мойил бўладилар. Бироқ ўқувчиларнинг ўзлаштиришлари учун ўртача, жонли нутқ яхши натижа беришини эсдан чиқармаслик лозим. Шошқалоқлик сабоқни ўзлаштиришга халақит беради ва болаларни тез чарчатиб қўяди. ҳаддан ташқари секин нутқ ланжлик ва зерикишга сабаб бўлади. ҳаддан ташқари кескин ва бақироқ нутқ ўқувчиларнинг асабини бузади, толиктириб қўяди. Ўқитувчининг заиф овози ёмон эшитилади. Ниҳоятда кўп такрорланадиган бир хилдаги имо-ишоралар ва ҳаракатлар кишининг \ашини келтиради.

5.Ташкилотчилик қобилияти — биринчидан, ўқувчилар жамоасини уюштириш, жипслаштириш, муҳим вазифаларни ҳал этишга руҳлантиришни, иккинчидан, ўз ишини тўри уюштиришни назарда туттади.

Ўз ишини ташкил этиш деганда ишни тўри режалаштира олиш ва уни назорат қила билиш назарда тугилади. Тажрибали ўқитувчиларда вақтни ўзига хос ҳис этиш — ишни вақтга қараб тўри тақсимлай олиш, белгиланган муддатда улгуриш хусусияти ҳосил бўлади.

Дарс давомида кутилмаганда ортиқча вақт сарфлаш ҳоллари баъзан учраб туради. Аммо тажрибали ўқитувчи зарур ҳолларда дарснинг режасини ўзгартира олади.

6.Обрў орттира олиш қобилияти — ўқувчиларга бевосита эмоционал-иродавий таъсир кўрсатиш ва шу асосда обрў қозона олишдир. Обрў фақат шу асосдагнна эмас, балки ўқитувчининг фанни яхши билиши, меҳрибонлиги, назокатлилиги ва ҳоказолар

асосида ҳам қозонилади. Бу қобилият ўқитувчи шахсий сифатларининг бутун бир йи\ндисига, чунончи унинг иродавий сифатларига (дадиллиги, чидамлилиги, қатъийлиги, талабчанлиги ва хоказоларга), шунингдек, ўқувчиларга таълим ҳамда тарбия бериш масъулиятини ҳис этишга, ўзининг ҳақ эканлигига ишонишга, бу ишончни ўқувчиларга етказа олиш кабиларга ҳам бо\лиқ.

Ўқувчилар кўполлик қилмайдиган, кўрқитмайдиган, тў\ри талаб кўя оладиган ўқитувчини жуда ҳурмат қиладилар. Ўқитувчининг бўшанглиги, лақмалиги, саботсизлиги ва иродасизлигини ёқтирмайдилар.

7. Тў\ри муомала қила олиш қобилияти — болаларга яқинлаша олиш, улар билан педагогик нуқтаи назардан жуда самарали ўзаро муносабатлар ўрната билиш, педагогик назокатнинг мавжудлигини билдиради.

8. Келажакни кўра билиш қобилияти — ўз ҳаракатларининг оқибатини кўра билишда, ўқувчининг келгусида қандай одам бўлишини тасаввур қила олишида, тарбияланувчида қандай фазилатларни тараққий эттириш лозимлигини олдиндан айтиб бера олишда ифодаланади. Бу қобилият педагогик оптимизмга, тарбиянинг кудратига бо\лиқдир.

9. Диққатни тақсимлай олиш қобилияти — ўқитувчи учун диққатнинг барча хусусиятлари — ҳажми, кучи, кўчувчанлиги, идора қилина олиши, сафарбарлиги кабиларнинг тараққий этиши билан изоҳланади.

Диққатни айна бир вақтда тақсимлаш қобилияти ўқитувчилик учун алоҳида аҳамият касб этади. Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи сабоқни баён қилиш мазмуни ва формасини, ўз фикрини (ёки ўқувчининг фикрини) диққат билан кузатади, айна вақтда барча ўқувчиларни кўриб туради, толиқиш, эътиборсизлик, тушунмаслик аломатларини хушёрлик билан кузатади, интизомсизлик ҳолларини эътибордан қочирмайди, ниҳоят ўз

хатти-ҳаракатларини ҳам кузатиб боради. Тажрибасиз ўқитувчи кўпинча сабоқни баён қилишга берилиб кетиб, ўқувчиларни эътибордан четда қолдиради, назорат қилмай қўяди; борди-ю, ўқувчиларни диққат билан кузатишга ҳаракат қилса, фикр калавасини йўқотади.

Ўқитувчи юқорида кўрсатилган қобилиятлардан ташқарн бир қанча ижобий сифатларга — аниқ мақсадни кўзлаш, қатъийлик, меҳнатсеварлик, камтарлик каби сифатларга ҳам эга бўлиши керак. Бундай хусусиятлар бўлмаса, ўрта педагогик даражасидан юқорига кўтарила олмайди.

Касб таълими ўқитувчиси шахсига қўйиладиган талаблар

Ўқув жараёнида ўқитувчи раҳбарлик вазифасини бажаради. Бу умумий қоида касб таълими ўқитувчисига ҳам таалуклидир. Касб таълимида вақтнинг қисмини ўқувчиларнинг мустақил амалий ишлари эгаллаши ўқитувчининг ролини янада оширади. Чунки ҳамма нарса ўқитувчи томонидан олдиндан пухта ўйланса ва яхши планлаштирилсагина ўқувчилар мустақил ишлай олишлари мумкин.

Касб таълими ўқитувчиси дарсга тайёрланаётганда ҳар хил метод ва усулларни қўллаб янги материални қандай баён қилишни ўйлайди. У ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини, уларнинг тажрибаси, жисмоний ривожланиши ва меҳнат унумдорлигига таъсир қиладиган бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда объектларни танлайди. Касб таълими ўқитувчиси олдида ўқувчиларнинг ўқув-ишлаб чиқариш жамоаларини ташкил қилиш, улар орасида ишлаб чиқариш муносабатларини йўлга қўйиш масаласи пайдо бўлади. Бундан ташқари, бошқа бошқа ўқув предметларидаги каби касб таълими ўқитувчисида ўқувчиларнинг меҳнат усулларини тўри бажаришини, олинган билимларни амалда қўллашни назорат қилиш ва уларнинг ўқув фаолияти натижаларини баҳолаш функциясини сақлаб қолади.

Қуйидагилар касб таълими ўқитувчисига хос бўлиши керак:

1) юқори \оявийлик. Ўқитувчи ўсиб келаётганавлоднинг тарбиячисидир. У ўқувчиларни миллий истиқлол \оялари руҳида тарбиялаши керак.

2) Юқори техник малака. Масалан, касб таълими жараёнида ўқувчилар ўзлари танлаган мутахассисликка оид билим ва кўникмаларни эгаллайдилар. Шу муносабат билан олий ўқув юртининг талабалари бу мутахассисликларга оид касбий билимлар асосларини эгаллашлари ҳамда кейинги амалий фаолият жараёнида ўз маҳорати даражасини узлуксиз ошира боришлари керак.

3) Юқори психологик-педагогик тайёргарлик. Касб таълими ўқитувчисининг ўзи билим ва малакаларни юксак савияда эгаллабгина қолмай балки ўқувчиларда ҳам маълум малакаларни таркиб топтириш учун уларга билимлар бериши керак. Билим ва малакаларни эгаллаш жараёнининг ўз қонуниятлари бор, мактабдаги таълим шу қонуниятлар асосида ташкил этилади. Касб таълими ўқитувчиси психология, дидактика ва бошқа фанларнинг ўқув жараёнига асос бўладиган муҳим қоидаларини чуқур ўзлаштириб олиши керак.

4) Ўз касбига муҳаббат. Ўқитувчилик касбининг ўзига хос томонларини чуқур билиш, ўз касбий фаолиятида эришган ютуқларидан завқланиши, қийинчиларни енгиб ўтиш учун куч ва имконият топа олиш касб таълими ўқитувчисининг муҳим фазилатлари қаторига киради.

Касб таълими ўқитувчиси олий ўқув юртидаги тайёргарлиги ҳар қанча асосли бўлса ҳам, у тугалланган ҳисобланмайди. Маълумки, ҳозирги замон ишлаб чиқариши жуда тез суръатлар билан ривожланмоқда. Меҳнат қуроллари, технологик жараёнлар узлуксиз такомиллашиб бормоқда. Бу касб таълими жараёнида ўз аксини топмо\и керак. Демак, касб таълими ўқитувчиси фан ва техника соҳасидаги тараққиётни узлуксиз кузатиб бориши, улардан ўқувчиларни тушунарли шаклда хабардор қилиб туриши керак.

Ўқитувчилар касб таълими жараёнида фойдаланиладиган методик воситалар мажмуаси ҳам ўзгармай қолмайди. Ўз ишига ижодий ёндошувчи ўқитувчилар ўқувчиларга таъсир қилишнинг янги шакллари, узлуксиз равишда билим, малака ва кўникмаларни шакллантиришнинг янги усуллари топадилар. Яхши тажриба умумлаштирилади ва кўпчиликнинг мулки бўлиб қолади. Шунга кўра ҳар бир ўқитувчи ил\ор педагогик тажриба ёритиладиган вақтли матбуотни кўзатиб бориши ва ундан ўз ишида фойдаланиши керак.

Шундай қилиб, касб таълими ўқитувчиси ўзининг педагогик маҳоратини такомиллаштириш устида, ўз малакаси савиясини ошириш устида ҳар доим ишлаши керак. Унга бу борада ўқитувчилар малакасини ошириш институтлари анча ёрдам беради. Бу институтларда қисқа муддатли курслар ташкил қилиниб, уларда ўқитувчилар фан ва техника соҳасидаги ютуқлар, ил\ор педагогик тажрибалар билан танишадилар.

Бу курслар ҳамма ўқитувчиларни қамраб ололмайди, албатта. Шу сабабли курс тайёргарлиги билан бирга жойларда мунтазам равишда методик ишлаб олиб борилади. Бу ишда педагогика билим юртлари ва институтларнинг битирувчилари муҳим рол ўйнайди. Одатда, улар методик ишларни бошқарадилар. Бу эса уларга қўшимча маъсулият юклайди, уларнинг мустақил билим олиш борасида шунт билан ишлаб, ҳамкасблари учун намуна бўлишга мажбур қилади.

Педагогик фаолият ўз моҳиятига кўра ижодий характерга эга. Маълумки, инсон олдида бирор муаммо тургандагина ижодкорликка эҳтиёж ту\илади. Ўқитувчилик фаолияти ана шундай хусусиятга эга. Педагогик ижодкорликнинг асосий моҳияти педагогик фаолиятнинг мақсади ва характери билан бо\лиқ. Педагогик фаолият киши шахсини, унинг дунёқараши, эътиқоди, онги, хулқ-атворини шакллантиришдек умумий мақсадга бўйсунган сон-саноксиз педагогик масалаларни ечиш жараёнидир. Ўқитувчи фаолиятидаги ижодкорлик ана шу масалаларни

ечиш усулларида, уларни ҳал қила олиш йўлларини қидириб топа билишларида ифодаланади.

Педагогик ижодкорлик манбаи — бу педагогик тажрибадир. Педагогик тажриба — муаммоли вазиятларга жуда бойдир. Ил\ор педагогик тажриба деганда биз ўқитувчининг ўз педагогик вазифасига ижодий ёндошишини, ўқувчиларнинг таълим-тарбиясида янги, самарали йўл ва воситаларни қидириб топишини тушунамиз.

Ил\ор педагогик тажриба ўқитувчи томонидан қўлланиладиган иш шакли ва усуллари, услуб ва воситаларидир. Улар воситасида ўқув-тарбиявий ишларда энг юқори натижаларга эришилади.

Ил\ор педагогик тажрибани ўрганиш, унга асосланиб янги педагогик ходиса ва қонуниятларни очиш ўқув-тарбия жараёнига яхши сифатли ўзгаришлар киритади, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқариш, янги кўринишдаги ўқув жараёнини моделлаштириш муаммоларини ечишга сабаб бўлади.

Ижодий ишлайдиган ўқитувчи фақатгина муваффақиятли ўқитиш ва тарбиялаш, ил\ор ўқитувчилар иш тажрибаларини ўрганиш билангина чекланиб қолмасдан, тадқиқотчилик кўникма ва малакаларига ҳам эга бўлиши зарур.

+озирги замон фан ва техника тараққиёти ўқитувчининг ижодкор бўлишини, фаннинг муҳим муаммолари юзасидан эркин фикр юрита олиши, фан ютуқларини ўқувчиларга етказа олиши ва ниҳоят ўқувчиларни ҳам ижодий фикрлашга, тадқиқот ишларига ўргата олишини талаб қилади. Шунинг учун ўқитувчи аввало тадқиқотчилик малакаларини эгаллаши зарур. Ўқитувчи илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш давомида омилларни тўплайди, таҳлил қилади, улар асосида хулосалар чиқаради. У фан хулосаларидан ўзининг амалий фаолиятида фойдаланиш жараёнида ҳозирги замон ўқитувчиси учун зарур бўлган жуда муҳим фазилатларни эгаллайди.

II ҚИСМ

4 боб. Таълим жараёни

Дидактика ҳақида тушунча

Таълим жараёнининг умумий қонуниятларини ўрганувчи қисм дидактика деб номланади.

Дидактика таълим жараёнининг моҳияти, таълимни муваффақиятли олиб бориш шартлари, таълимнинг вазифаси ва мазмуни, таълимни ташкил этиш шаклл ва усуллари, ўқувчиларнинг билимини текшириш ва баҳолаш билан шуғулланади

Дидактика грекча «дидактос» сўзидан олинган бўлиб, «мен ўқитаман» демакдир.

Дидактика барча ўқув предметларини ўқитишнинг умумий қонун ва қоидаларини белгилаб беради.

Талабалар билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш жараёни

Даврнинг долзарб муаммоларидан бири талабаларнинг касбий маҳоратини ошириш, уларда муҳим касбий билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилишдан иборат.

Олий мажлиснинг IX сессиясида республикаимиз Президенти И.А.Каримов олий таълим тизими олдида турган муҳим вазифаларга тўхталиб, шундай деган эди: “Ўқув юртларимизни битириб, таълим-тарбия олиб чиқаётган ёшларимизнинг олган мутахассислиги ва тайёргарлиги кўп жиҳатдан замон талабларига, бозор иқтисодиёти эҳтиёжига жавоб бермаслиги кўзга ташланмоқда. ...олий ўқув юртини битираётганлар қандай талабларга жавоб беришини аниқлаб олишимиз керак”¹. Бу шубҳасиз, талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларига сифат жиҳатдан

---

¹ И.А.Каримов. Баркамол авлод-Ўзбекистон тарашциётининг пойдевори Т., 1997.11 бет.

юқори бўлган бир қатор талаблар қўйишни тақозо этади. Шундай экан, талабалар таълим ва тарбия олиш жараёнида ўрганиши керак бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг сифати устида ишлаш муҳим аҳамиятга эга.

Билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш таълим жараёни негизини характерлаб, унинг асоси, муҳим шарти сифатида юзага келади. Шунга кўра педагогика назарияси ва амалиётида ушбу тушунчалар фундаментал аҳамиятга эга. Билим, кўникма ва малакаларнинг мазмуни ҳамда уларнинг шаклланиш жиҳатлари психология, дидактика, хусусий методика ва талабаларнинг амалий маш\улотларига оид кенг кўламдаги адабиётларда назарий жиҳатдан асослаб берилган. Бу тушунчаларга қанчалик аниқ таъриф берилганлигига қарамасдан мазкур тушунчалар яна ҳам чуқурроқ ўрганишга ва назарий жиҳатдан ҳар томонлама асосланишга муҳтож.

Педагогикага доир адабиётларда “билим” тушунчаси, одатда, инсонлар томонидан мавжуд билим ва ҳодисаларни, табиат ва жамият қонуниятларини билиш маҳсули сифатида баҳоланади. (Пед. энцикл.,1965). Бундай таъриф асосан билимнинг фалсафий қиррасини очишга хизмат қилади. Дидактика назариясида эса “билим” тушунчаси, асосан, икки томонлама изоҳланади: талабалар ўзлаштириши лозим бўлган билимлар ҳамда улар томонидан ўзлаштирилиб амалий фаолият жараёнида қўлланиладиган, шахсий хислатларга айланиб қолган билимлар.

Биз юқорида келтирган биринчи таъриф таълим мазмунини белгилаб беради. Бу билимлар адекват характерга эга бўлиб, жамият ҳаётида, тасдиқланган моддий борлиқни ифодалайди. Билимлар қотиб қолган, ўзгармас ҳодиса эмас, жамият ҳаётининг тарихий тараққиёти давомида билимлар ҳам узлуксиз ривожланиб, аниқланиб, чуқурлашиб ва баҳзан жиддий ўзгаришларга учраб, такомиллашиб боради. Педагогика назариясида билимларга хос бўлган ушбу омилни ҳисобга олгандагина

таълим мазмунининг илмийлиги таъминланади. Ўқув предмети доирасида тақдим этиладиган билимларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: мувофиқ тарздаги фан асосларини ифодаловчи илмий билимлар ҳамда долзарблик ва тур\унлик жиҳатидан ўзгарувчан бўлган ахборотлар кўринишидаги илмий маълумотлар. Илмий маълумотлар, одатда, назарияларнинг маҳсули сифатида юзага келади. Бу билимларнинг мунтазам жамланиши ҳозирги фаннинг муайян ҳолатини ифодаловчи дедуктив тизимдаги ахборотлар ҳажмининг ортиб боришига олиб келади, лекин мазкур фан негизини ташкил қилувчи билимлар тизимига ҳеч қандай ўзгартиш киритмайди. Бу ҳолда янги маълумотларнинг фақат бир қисмигина илмий назариянинг асосий ҳолатларини ўзгартириб бориш учун хизмат қилади. Бундай ҳолда билимлар қанчалик умумлашган бўлса, улар шунчалик тур\ун характерга эга бўлади.

Ўзлаштириладиган билимлар ҳосил қилинадиган кўникма ва малакалар учун асос бўлиб хизмат қилади. Кўникма ва малакаларнинг мазмуни ва ўзаро нисбати ҳақида бир қанча йўналишдаги қарашлар мавжуд.

Дидактикада мавжуд бўлган анҳанавий нуқати назардан келиб чиқадиган бўлсак, кўникма малакадан олдин ҳосил бўлади ва машқлар бажариш натижасида кўникма малакага айланади. Чунончи, “Педагогик энциклопедия”да (1968) кўникма - “ишлашга тў\ри келадиган шароитларга мос характерларни самарали бажара олиш” деб таърифланади; кўникмалар ҳам амалий, ҳам назарий характерга эга бўлади. Худди шу Педагогик энциклопедияда “малака юқори даражадаги ҳаракат сифатида таърифланади”, ушбу босқичда ҳаракатлар автоматлашади, ақлий бошқарув бир даража камаяди. Малака амалий фаолиятни шу қадар тез бажарилишидирки, бунда ҳаракат ўз-ўзидан амалга оширилаётгандек бўлади”.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, “Кўникма ҳаракатларни самарали бажариш имкониятидир; кўникма-ҳаракатдаги билимлардир; кўникма маълум даражада ўйлаб бажариладиган ҳаракатлар; кўникмалар қандайдир ҳаракатни янги шароитларда бажаришнинг усулидир; кўникма мураккаб тизимли психик ва амалий ҳаракатларни эгаллашдир”.

Малакалар қуйидагича таърифланади: “малака юқори ўзлаштирилганлик даражасига эга бўлган ҳаракатлар йи\индисидир; малака билим ва кўникмалар заминида шаклланади”.

Келтирилган мисоллардан кўришиб турибдики, “кўникма” ва “малака” тушунчаларининг мазмун ва моҳияти ҳақида турлича фикрлар мавжуд.

Инсон фаолиятининг турли-туманлиги ва у қўллайдиган кўникма ва малакаларнинг хусусиятини ҳисобга олиб, дидактикада “кўникма” ва “малака” тушунчалари педагогик, психологик ҳамда ижтимоий-тарихий маҳноларда қўлланилади. Бу шундай изоҳланадики, биринчидан, талаба психологик педагогик таъсир обҳекти ҳисобланиб, бу таъсир натижасида билим, кўникма ва малакаларни эгаллайди, иккинчидан, аста-секин эгалланган билим, кўникма ва малакалар таъсирида ижтимоий аҳамиятли шахсга айланиб боради. Шу билан биргаликда билим, кўникма ва малакалар шахснинг у ёки бу эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилади.

Кўникма дастлаб амалдаги ақлий назорат остида бажарилади. Шартли рефлексор алоқалари мустаҳкамлангач, ушбу назорат сусайиб боради. Шунга кўра айтиш мумкинки, инсон фаолиятидаги кўникма маълум даражадаги ақлий назорат остида амалга оширилади. Бу эса кўникманинг, ўз навбатида, психологик педагогик моҳиятини англатади. Индивид ҳаракатларида машқлар натижасида шундай ҳолат юзага келадигани, бунда ҳаракатнинг бажарилишида ақлий назорат талаб

қилинмайди, фаолият автоматик тарзда бажарилади, натижада кўникма малакага айланади.

Малаканинг психологик асоси, бир томондан, фаолият мақсадида, иккинчи томондан ушбу фаолиятнинг дастлабки ҳолати билан ўзаро алоқасида ифодаланади.

Инсондаги илгаридан мавжуд бўлган кўникма ва малакаларга янгиларининг қўшилиши натижасида мураккаб кўникмалар шаклланади. Масалан, автомобилни бошқариш кўникмаси, хусусан машина эшигини очиш, двигателни ишга тушириш, тормоз, муфта, акселератор педалларини босиш ва бўшатиш, узатмалар сонини алмаштириш ва ўчириш, фараларни улаш, рул чамбарагини бошқариш каби кўплаб элментар кўникма ва алоқаларни қўшилиши натижасида такомиллашади. Шартли рефлексор алоқаларининг мустаҳкамланиб бориши билан баҳзи кўникмалар тезкорлик билан малакаларга айланиб боради.

Талабаларда умуммеҳнат ва касбий малакалар қуйидаги босқичларда шакллантирилади:

- малакани шакллантиришнинг дастлабки босқичида талабаларга ўзлаштиришлари лозим бўлган ҳаракатни бажариш тартиби тушунтирилади. +аракатни бажариш усулини билиш уни тўлақонли бажаришни тахминлай олмаса-да, у малака шаклланиши учун зарур бўлади. Талабада ҳаракатлар билан танишиш уни ўрганишга қадар, яъни малака шакллангунга қадар амалга ошади. Лекин ҳаракат вазифаси билан юзаки танишиш ва уни тавсифлаш малака шаклланиши учун етарли эмас. +аракатларни бажарилишини ўқитувчи раҳбарлигида чуқур ва мустаҳкам ўзлаштириш лозим. +аракатларга ўрганишнинг дастлабки босқичларида педагогнинг вазифаси ҳаракат тартибини тушунтириш, уларнинг амалий аҳамиятини кўрсатиш, талабалар билимларини чуқурлаштириш ва тизимлаштириш билан, бошқача қилиб айтганда, унга машқлар тавсифи ва

мақсади, қандай ўзлаштириш кераклиги тўрисида аниқ билимлар бериш билан белгиланади;

- навбатдаги, иккинчи-босқич-малакалар шаклланиши асосини ташкил этувчи қоидаларни шакллантириш ва билимларни ўзлаштириш, қайта тиклаш босқичи ҳисобланади;

- учинчи босқич-навбатдаги машқларни бажариш жараёнида турунлашиб қолиши мумкин бўлган ҳаракатлар, бошланғич хатоликларни бартараф қилувчи намуналарни намойиш қилишдир. Ўқитувчи у ёки бу ҳаракатларни қандай амалга ошириши лозимлиги, иш жараёнида талаба дуч келадиган қийинчиликларни кўрсатиб беради;

- тўртинчи босқич-ҳаракатни амалий ўзлаштириш, малакани шакллантириш билан белгиланади. Малаканинг шаклланиши ҳаракатни бажариш усулини такомиллаштиришга қаратилган машқлар жараёнида амалга ошади. Бунда талаба англи равишда қоидалардан фойдалана бошлайди. Бу ўринда айниқса ҳаракатларни таҳлил қилиш, хатоларни ўрганиш ва уларнинг олдини олиш муҳим аҳамиятга эга бўлади;

- ниҳоят, охириги бешинчи босқич- мустақил ва тизимли бажариладиган машқлардан иборат бўлади. Бу машқлар мураккабликни ошиб бориши билан биргаликда уларнинг хилма-хиллигига эҳтибор берилади, шунга мувофиқ фаолият қизиқарли ва кўпчилик ҳолларда ижодий тавсифга эга бўлади.

Малакалар шаклланишида машқларни вақт бўйича тақсимлаш муҳим аҳамиятга эга бўлади. Узоқ вақт давомида узлуксиз бажариладиган машқлар натижаси толиқиш туфайли кутилган самарани бера олмайди. Демак, машқларни бошқа турдаги ишлар ва дам олиш билан алмаштириб олиб бориш лозим.

Таълим жараёнинг мазмуни

Таълимнинг мазмуни унинг мақсадидан келиб чиқади. Таълимнинг мазмуни деганда, ўқувчиларнинг ўқиш жараёнида эгаллаб олиши лозим

бўлган ҳамда тизимга солинган билим, малака ва кўникмаларнинг аниқ белгиланган доираси тушунилади.

Таълимнинг мазмуни бир қатор эҳтиёжларни ҳисобга олиш билан белгиланади.

а) ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг зарур эҳтиёжлари, ижтимоий тузумнинг хусусиятлари;

б) давлатнинг халқ таълими ва муайян турдаги ўқув юрти олдига кўядиган мақсад ҳамда вазифалари;

в) ўқитиш қоидаларидан келиб чиқадиган ва ўқувчиларнинг имкониятларини (ёш имкониятлари ва бошқалар) эътиборга олувчи дидактик талаблар.

Таълимнинг мазмуни бир қатор эҳтиёжларни ҳисобга олиш билан белгиланади:

а) ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг зарур эҳтиёжлари, ижтимоий тузумнинг хусусиятлари;

б) давлатнинг халқ таълими ва муайян турдаги ўқув юрти олдига кўядиган мақсад ҳамда вазифалари;

в) ўқитиш қоидаларидан келиб чиқадиган ва ўқувчиларнинг имкониятларини (ёш имкониятлари ва бошқалар) эътиборга олувчи дидактик талаблар.

Мактабларда бериладиган таълимнинг мазмуни тарихий ҳамда синфий хусусиятга эгадир.

Жамият тарихий тараққиётининг ҳамма босқичларида мактабларда ёшларга бериладиган таълимнинг мазмуни, ҳажми ўша ижтимоий тизимнинг иқтисодий талаб ва эҳтиёжлари, фан ва техника тараққиёти даражаси билан белгилаб келинган.

Таълим мазмуни таълим жараёнида ўзгача жараён элементлари билан билвосита боʻлиқ бўлиб ўқув-дастурий ҳужжатлар: ўқув режаси, ўқув дастури, дарслик, ўқув қўлланмалари шаклида мавжуд бўлади. Ўқув-

дастурий ҳужжатларни тузиш, белгилаш ўқув-тарбия жараёнининг педагогик ва услубий назария билан боғлайдиган элементи ҳисобланади. Таълим мазмунини танлаш ҳозирги босқичма-босқич ўқишни ташкил қилиш шароитида алоҳида аҳамиятга эга, чунки бу ерда ўқув дастурий ҳужжатлар ҳар қайси алоҳида олинган йўналишга (бакалавр, магистр, лиёей, гимназия, коллеж) алоҳида-алоҳида тузилади.

Таълим мазмунининг тузилиши мезонлари

Юртбошимиз И.А.Каримов Олий Кенгаш сессиясида, фан, маданият арбоблари билан учрашувларида истиқлол мафкураси масалаларига тўхталиб таълим-тарбия масалаларида биз умуминсоний кадриятларга асосланишимиз кераклигини уқтирадилар. Бу демак, оғвий йўналиш бизда умуминсоний ижобий хислатларни шакллантириш йўналишида, яъни сиёсий партиялар таъсири, курашиш таъсирида эмас, балки асрлар оша сайқалланиб келаётган халқ педагогикаси дурдоналари асосида, ўзбекона одат, удумларига таянган ҳолатда юз беради.

1. Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш. («Ватанни севмоқ иймондандир») Ватанни севмоқ учун ватанни билмоқ керак.

Ватан байроғи, герб нишонасини билиб, ёшларда унга нисбатан ҳурмат ҳиссини тарбиялаш лозим. Байроқдаги ранглар маъносини, юлдузлар сони, жойланиши маъносини билиш керак.

Ватан герб нишонаси, образи туширилган ҳумо қуши тарихи, гербнинг ўзига хос ҳусусиятларини билмоқ, англамоқ, юқори даражада ҳурмат қилиш руҳида тарбиялашни ташкил қилиш лозим.

Ўзбекистон мадҳияси (Гимни)ни ҳар бир фуқаронинг ёддан билиш, оғзаки айта билиши мадҳия мусиқаси чалинганида ўриндан туриб чуқур таҳзим билан олқишлаши даркор.

Ватанпарварлик тарбияси масалалари алоҳида олинган фанлар ёки ижтимоий фанлардагина ўз ифодасини топмасдан, балки барча фанлар

мазмунда ҳамма тарбиячилар - каттаю кичик барчанинг диққат эҳтиборида бўлиши керак.

2. Фанлараро комплекс алоқалар мезони. Бакалавр ва магистрлар тайёрлаш мазмуни структурасида ўқув материаллари орасидаги боʻланиш асосан комплекс бўлади. Бундай боʻланишларнинг маъноси умумтехника, умуммуҳандислик, махсус фанлар, турли бевосита ишлаб чиқарилган, технологик жараёнлар билан бевосита боʻлиқ бўлган табиий фанларга асосланади.

Фанларнинг ўзаро мантикий тузилишида қуйидаги боʻланишлар аҳамиятли ҳисобланади:

а) турли предметларда кўриладиган умумий обʻектлар бўйича боʻланиш;

б) турли ўқув предметларидаги турли обʻектларни тушунтирувчи бир-бирига яқин қонун ва назариялар бўйича;

в) тадқиқот методлари ва талабаларнинг амалий фаолиятлари бўйича;

г) турли умум фалсафий тушунчалар бўйича;

д) турли характердаги ўлчов-ҳисоблаш боʻланишлари;

е) ишлаб чиқариш жараёнини ифодаловчи илмий билимлар бўйича;

ж) таълим ва тарбия методлари услубларининг педагогик-психологик ва фалсафий билимлар билан боʻлиқлиги.

3. Касбларга йўналтирилганлик мезони:

Маълумки, ўқув режасидаги барча предметлар бўйича барча билимларнинг ўзи етарли эмас. Чунки ёш мутахассис ўқишни битириб то ишга жойлашгунича реал технологик жараёнда кўпгина ўзгаришлар юз бериб бўлади. Шунинг учун ҳам таълим маънои маълум билимларни кўзда тутлади. Мутахассисда тезкор билим ва кўникмаларини тараққий эттириш, жумладан, касб маҳоратини шакллантириш кўзда тутилади.

4. Таълим мазмунини қисмларга бўлиб танлаш мезони.

Қисмларга бўлиб тайёрлаш умумназарий, умумтехник, умумпедагогик ва политехник билим, иқтидор ва кўникмаларни шакллантиришни кўзда тутди. Шу жумладан, илм тарихи, ишлаб чиқариш ил\ор - бунёдкорлари тажрибаси ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади. Булардан ташқари асосий тайёргарликка политехник аҳамиятга эга бўлган техник, технологик билимлар киради ва маълум йўналиш бўйича тайёрланаётган барча мутахассисликлар учун мажбурий минимумни ташкил этади.

Бўл\уси мутахассисларнинг махсус тайёргарлиги саноат, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши масалаларини ҳамда махсус йўналиш бўйича ишлаб чиқариш билим, иқтидор ва кўникмаларни шакллантириши, мустаҳкамлашни ўз ичига олади. Асосий ва махсус тайёргарлик орасидаги муносабат мутахассисликнинг характериға, мутахассис кваліфикацион характеристикасига, касбнинг ўзига хос хусусиятларига кўп жиҳатдан бо\лиқ бўлади.

5. Таълим мазмунини унификациялаш ва табақалаштириш мезони.

Таълим мазмунини унификациялаш ва талабақалаштириш бир томондан маълум бир йўналиш бўйича мутахассис тайёрланаётганида унинг бир неча хилларини тайёрлаш имкониятини кўзда тутувчи унификациялашган ўқув режаларини тузишни кўзда тутса, иккинчидан умумтехник, умумпедагогик ва махсус предметлари мазмунини табақалаштириш ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишини анҳаналарини ҳисобга олади. Шунинг учун ҳам назарий, ҳам амалий махсус предметларнинг маъноси турли йўналишдаги мутахассисликлар учун турлича танланади.

Тайёрланаётган мутахассисликларнинг таълими мазмунини янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан чиқарилган «мутахассисликлар классификаторини»

асос қилиб олиб янада янги мутахассисликларни модернизациялаш зарурати ту\илади.

Бўл\уси мутахассисликларни тайёрлашда таълимнинг ягона умумполитехник тайёрлигини тахминлаш мақсадга мувофиқдир. Шу билан бирга мутахассисликнинг турли йўналишларини ҳисобга оладиган махсус тайёрганликнинг ўзгарувчан қисмини ажратиш лозим.

Таълимнинг давлат таълим стандарти таълим олувчилар умумтаълим ва касбий тайёргарлигига, савиясига қўйиладиган мажбурий минимал даражани белгилаб беради.

Давлат таълим стандарти қуйидаги принципларга таянган ҳолда ишлаб чиқилади:

- давлат таълим стандартининг давлат ва жамият талабларига, шахс эҳтиёжига мослиги;

- ўқув дастурлари мазмунининг жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ҳамда фан-техника ривожланиши билан бо\лиқлиги;

- ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг бошқа таълим турлари ва босқичлари билан узлуксизлиги ва таълим мазмунининг узвийлиги;

- таълим мазмунининг инсонпарварлиги;

- таълим мазмунининг республикадаги барча ҳудудларда бирлиги ва яхлитлиги;

- таълимнинг мазмуни, шакли, воситалари ва усулларини танлашда инновация технологияларга таяниш;

- педагогик тафаккурда қарор топган анъанавий қарашлар билан “Таълим тў\rисида” ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қонунларида ифодаланган замонавий талабларнинг узвийлиги;

- ил\ор демократик хорижий мамлакатларнинг таълим соҳасида меъёрларни белгилаш тажрибаларидан миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш.

Давлат таълим стандарти таълим мазмуни, шакллари, воситалари, усуллари, унинг сифатини баҳолаш тартибини белгилайди. Таълим мазмунининг ўзаги ҳисобланган стандарт воситасида мамлакат ҳудудида фаолият кўрсатаётган турли муассасаларда (давлат ва нодавлат) таълимнинг барқарор даражасини таъминлаш шарти амалга оширилади. Давлат таълим стандарти ўз моҳиятига кўра ўқув дастурлари, дарсликлар, кўлланмалар, низомлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларни яратиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандарти ўзининг тузилиши ва мазмунига кўра давлат, ҳудуд, мактаб манфаатлари ва воситалари мувозанатини ақс эттиради ҳамда энг асосийси ўқувчи шахси, унинг интилишлари, қобилияти ва қизиқишлари устиворлигидан келиб чиқади.

Давлат таълим стандартини бажариш Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган мулкчилик шакли ва доиравий бўйсунушидан қатъи назар барча таълим муассасалари учун мажбурийдир.

Таълим мазмунини қуйидаги ҳужжатлар ақс эттиради.

Ўқув режаси. Ўқув режаси ўқув жараёни графиги, ўқув предметларининг ҳажми ва рўйхати, уларнинг ўқув даври бўйича тақсимоти, мазмуни ва ўтиш тартиби берилган давлат ҳужжатиدير.

Ўқув дастури. Ҳар бир ўқув фанини ўқитиш учун ажратилган билимлар ҳажми, тизими ва \оявий-сиёсий йўналишини аниқлаб берадиган давлат ҳужжатиدير. Ўқув дастури ўқув режаси асосида ишлаб чиқилади.

Ўқув дастурида ўқув йили давомида алоҳида фанлар бўйича ўқувчиларга бериладиган илмий билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажми белгилаб берилади. Дастурда ҳар қайси ўқув фанларининг мазмуни изчиллик билан ёритилади ва маълум мавзулар орқали кўрсатилади.

Маълум мавзу юзасидан ўқувчи ўзлаштириши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар қисқача ифодалаб берилади.

Ўқув дастури қуйидаги бир қатор қоидаларга амал қилган ҳолда тузилади.

1. Дастурнинг қатъийлиги. Ўқув дастурлари жамиятимиз тараққиётининг ҳар бир босқичида фан, техника, ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий муносабатлар соҳасида эришилган даражани акс эттириши лозим. Бу, улар ҳар йили кўриб чиқилиши керак, деган гап эмас, аксинча, ҳамма ўқув фанларига оид дастурларнинг бир неча йиллар мобайнида қатъий бўлишига эришмоқ даркор. Дастурнинг қатъийлиги қатъий дарсликлар ишлаб чиқиш учун катта аҳамиятга эгаки, бу дарсликлар узоқ яшаши ва ўқув жараёнида узоқ фойдаланиши керак.

2. Ўқув дастурида илмийлик қоидаси.

Дастурга борликни аниқ, ҳаққоний акс эттирган, илмий жиҳатдан текширилган ишончли материаллар киритилади.

Илмий билимларнинг тобора ривожланиб бориши ва уни ишлаб чиқаришда тадбиқ этилишига доир маълумотлар мактаб ўқув фанларига ҳам ўзгаришлар киритишга олиб келганидек, ўқув дастуридаги айрим эскирган масалалар ўқув фанларидан чиқариб ташланади,

3. Ўқув материаллари мазмунини тўғри танлаш, фан материалларини танлашда унда исботлар, мисоллар, мантқий умумлашма ва хулосаларнинг тўғри уйғунлашувига алоҳида эътибор берилади. Аниқ мисоллар бўлмаса ўрганилаётган ҳодисаларни назарий жиҳатдан тушуниш мумкин эмас.

4. Назариянинг амалиёт билан бирлиги қоидаси. Ўқув дастурида назариянинг амалиёт билан бирлиги қоидаси, биринчи навбатда, энг аввало, илмий билимларнинг турмушда, ишлаб чиқариш амалиётида тутган ўрни кўрсатиб берилади. Илмий билим кўникма ва малакаларнинг ўзаро мустаҳкам боғлиқ бўлиши ҳамда таълим жараёнидаги назарий маълумотларнинг амалда қўлланиб бориш жараёнида ўз аксини топади.

5. Ўқув дастурларида тарихийлик қоидаси. Ўқув дастурлари тарихийлик қоидасига асосланган ҳолда тузилади. Бунда ўқув фанларининг характери назарда тутилади. Масалан, тарих фанини ўқитишда тарихий воқеалар изчиллик ва хронологик тарзда баён этилса, мамавзутика, информатика, физика ва бошқа қатор фанларни ўқитишда фан оламидаги маълум бир илмий ҳодиса, қоида ва қонунларнинг пайдо бўлиши, унинг келажак истиқболига оид маълумотлар бериб ўтилади.

6. Дастур икки усул билан: кетма-кет (мунтазам) ва концентрик (марказлашган) тарзда жойлаштирилиши мумкин. Кетма-кет жойлаштирилганда ўқув материалнинг ҳар бир кейинги қисми аввалги қисмининг давоми бўлади, ҳар бир қисмдаги материалнинг мазмуни унинг мазкур синф ўқувчиларига тушунарли бўлишини ҳисобга олган ҳолда тўла ёритилади.

Дарслик. Дарслик ўқув жараёнининг зарур қисмидир. Кўп вақтлардан бери у ўқитишнинг энг муҳим воситаси ҳисобланади.

Дарслик — ўқувчиларнинг иккинчи «муаллимидир». Чунки у, аввало, ўқувчи учун зарур қўлланмадир.

Ҳар бир ўқув фанининг мазмуни дарсликда батафсил ёритилади. Дарслик тегишли фанга оид илмий билим асосларини дастурга ва дидактика талабларига мувофиқ равишда баён қилувчи китобдир.

Дарсликлар билан бир қаторда, айрим ўқув фанлари юзасидан **ўқув қўлланмалари** ҳам тузилади. Масалалар ва машқлар тўплами, хрестоматиялар, атласлар, лу\ат китоблари ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Ўқувчиларнинг ўқув қўлланмаларидан фойдаланишлари уларнинг ўқув материаллари устида тизимли иш олиб боришлари, илмий билим, кўникма ва малакалар билан янада мукамалроқ қуролланишларига кенг имкониятлар яратади.

Ўқувчилар дарслик ва ўқув қўлланмалари билан ҳам дарсда, ҳам уй шароитларида мустақил иш олиб борадилар. Дарслик материали катта тарбиявий аҳамиятга эга. У билан ишлаш ўқувчиларнинг ақлий тарбиясига, уларда илмий дунёқарашнинг, ахлоқ-одобнинг шаклланишига, тафаккури ва нутқининг, ишдаги мустқиллигининг ривожланишига ёрдам беради.

Дарсликка қўйиладиган талаблар.

1. +ар қайси ўқув фани учун яратиладиган дарсликда илмий билимлар тизими ва унинг ҳажми дастур талабларига ҳамда таълим олувчиларнинг ёш хусусиятларига мос келадиган бўлиши керак.

2. Дарсликда баён қилинган илмий билимларнинг назарий асослари ва лоявий йўналиши тизимли ва изчил бўлиши, дарсликда келтирилган далилларнинг ишончли бўлиши, улар тўри таҳлил, аниқ таъриф этилиши, тегишли хулосалар чиқарилиши ҳамда шу орқали ўқувчиларда илмий дунёқараш, энг яхши инсоний фазилатлар таркиб топишини таъкидлаши лозим.

3. Назарий билимлар ишлаб чиқариш амалиёти билан боланган бўлиши керак.

4. Дарсликда баён қилинаётган материалнинг характериға болик ҳолда тегишли қоида ва таърифлар берилиши, далиллар келтирилиши ҳамда дарслик яхши безатилган бўлиши, баъзи материаллар расм, схема, диаграмма ва бошқа иллюстрациялар билан бойитилиши талаб этилади.

5. Дарслик ўқувчилар тушуниши осон бўлган жонли тилда ёзилиши, айна замонда фикрлар аниқ ва қисқа бўлиши керак.

6. Дарсликнинг ташқи кўриниши, беаги ўша таълим олувчиларнинг эстетик дидларига мос келадиган бўлиши лозим.

5 боб. Таълим тамойиллари

Таълим тамойиллари ҳақида тушунча

Таълим тамойиллари — ўқитувчининг фаолиятини ва ўқувчининг билиш фаолияти хусусиятини белгиловчи асосий бошланмалардир. Улар назария ва амалиётда асосий роль ўйнайди. Илмий педагогик тавсия ва маслаҳатлар умумий назарий асосга эга. Таълим тамойиллари ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг муҳим ички томонларини акс эттиради ҳамда турли формада, турли мазмунда ва ҳар хил йўсинда ташкил этиладиган таълимнинг самарадорлигини белгилайди. Шунинг учун таълим тамойиллари таълим беришнинг маълум объектив қонуниятларини акс эттиради.

Ҳозирги педагогика фанида таълим тамойиллари турли жиҳатдан, яъни психологик, ижтимоий, методологик, тарихий-педагогик, кибернетик ва бошқа нуқтаи назарлардан таърифланиши мумкин.

Анъанавий таълим тамойиллари психологик-педагогик тадқиқотларда, масалан, таълим ва ривожланишнинг ўзаро нисбати, ақлий ҳаракатларнинг шаклланиш назарияси, таълимнинг тажриба тизимининг ҳозирги талқинларида анча жиддий асосланмоқда. Одамлар ўртасидаги шахсий муносабатларки, кичик гуруҳлар ва жамоанинг ташкил топиш шароитларини очиб берувчи аниқ социологик тадқиқотлар, шахснинг шаклланишига, болаларнинг ўқишга муносабатига, уларнинг фаоллигига таълимнинг тарбияловчилик таъсирини яхшироқ тушуниб олиш имкониятини беради. Кибернетик нуқтаи назар ўқитиш ишини ҳам яхлит ҳолда, ҳам унинг айрим томонлариини бошқариш тамойилларини қўлланиш учун шароит яратади.

Таълим билиш фаолиятининг бир тури сифатида инсоннинг теварак-атрофдаги дунёни билишининг умумий қонунлари асосида содир бўлади. Таълим тамойилларининг методологик асосланиши таълим жараёнининг шу томонини очиб беради.

Олимларнинг таълим тамойилларининг сони ва номи тўғрисидаги фикрлари бир-биридан фарқ қилса ҳам, аммо уларнинг мазмуни ва ўқитиш

қонуниятларини тушуниш анъанаси асосан бир хилдир. Бинобарин, кўйидаги таълим тамойиллари тизимини таклиф қилиш мумкин: таълимнинг тарбияловчилик характери; таълимнинг илмийлиги; таълимнинг тизимлилиги; таълимнинг тушунарлилиги; таълимнинг кўрсатмалилиги; таълимда онглилик ва фаоллик; ўрганиладиган билимлар ва ҳосил қилинадиган малака ва кўникмаларнинг мустаҳкамлиги; таълимни индивидуаллаштириш.

Таълимнинг илмийлиги ва тизимлилиги тамойилларини баъзан битта тамойил деб таърифлайдилар. Таълимнинг тушунарли бўлиши тамойилини ҳам дарсларда кўрсатмали қуроллардан фойдаланиш билан ёки ўқувчининг онглилиги ва фаоллиги тамойили билан бирлаштириш мумкин, бу нарса таълим тамойиллари сонини камайтиради. Шунинг учун ҳам таълим тамойилларининг сони адабиётларда ҳар хил кўрсатилади. Баъзан педагогикада таълимнинг турмуш билан боʻланиши, назариянинг амалиёт билан боʻланиши тамойиллари таклиф қилинади. Аммо буларни мустақил тамойиллар сифатида ажратиб кўрсатмаса ҳам бўлади. Ўқув материални турмуш ва амалиёт билан боʻлаш зарурлигини таълимнинг илмийлиги, тизимлилиги, тушунарлилиги, ўқувчининг онгли ва фаол бўлиши тамойиллари ҳақида гапирганда очиб бериш мумкин.

Дидактик тамойиллар тизимида ўқув материални ўрганиш ва ўзлаштиришнинг асосий йўллари умумий равишда баён қилинади.

Таълимда онглилик ва фаоллик тамойили

Онглилик ва фаоллик тамойили таълимнинг кўпроқ психологик томонларини ифодалайди. Асосий вазифа ўқувчининг билимларни қандай ўзлаштираётганини, ўқишга муносабати қандайлигини ва ўқув материални ўрганиш жараёнидаги фаоллигини билишдир.

Ўз ички хусусиятига кўра билимлар маълум мантикий асосларга, йўналишга эга, қисмлари ўзаро алоқадор бўлади. Илмий билимлар мантиқи уларни ўрганиш мантиқини ҳам белгилайди. Илмий билимларда

назария қанча қатъий баён қилинган бўлса, ўқувчининг фикр юритиши ҳам ўшанча аниқ бўлади. Ўқувчининг ўқув материални онгли ўзлаштириш даражаси ошади, чунки тушунчаларни ўзлаштириш учун зарур бўлган фикрлаш жараёнларини бошқариш осонроқдир.

Назарий қоидаларни ўзлаштириш сифати дарсдаги машқларга кўп жиҳатдан боʻлиқ. Бир қоиданинг ўзини ўзлаштириш учун машқларнинг турли типларини танлаш мумкин, бу онгли ўзлаштиришга ёрдам беради.

Онгли ўзлаштириш дарсдаги назарий ва факт материалнинг ўзаро нисбати билан белгиланади. Агар ўқувчи дарсда назарий қоидаларни ажратиб, уларни тушунишга интилса, албатта, у бу қоидаларнинг тўричилигини тасдиқловчи фактлар, далил ва исботларни излайди. Фактлар, мисоллар, изоҳлар унинг учун ягона мақсад бўлмай, балки назарияни ўзлаштириш воситаси бўлиб қолади.

Ўқиш истаги ўқувчиларга, айниқса, кичик ёшдаги ўқувчиларга таълим беришнинг муваффақиятини кўп жиҳатдан белгилайди.

Ҳозирги шароитда ўқувчининг мустақил фикр юритиши, мустақил суратда билим олиши тобора кўпроқ талаб қилинади. Билимларни ўзлаштириш жараёни ижодий тус олади. Ўқувчининг машғулотларга бўлган муносабатига, машғулотларда ўзини қандай тутишига тобора кўпроқ эътибор қилинади. Ўқувчи ўқишни хоҳласа, ўқув материални осон ўзлаштиради. Ўқишга салбий муносабатда бўлса ёки бефарқ қараса, унинг фикрлаш фаолиятига раҳбарлик қилиш мураккаблашади. Натижада у билимларни кўп куч сарфлаб, қийинлик билан ўзлаштиради. Ўқиш истаги — ўқув жараёни мантиқининг зарур қисмидир. Таълимнинг самарадорлиги ўқитувчининг ўз амалий ишида болаларни ўқишга изчил ва мунтазам кизиқтириб бориш усулларига жуда ҳам боʻлиқдир.

Билишга қаратилган психик жараёнлар етарли даражада фаоллашган ва психик ҳолат фаол бўлган вақтдагина ўқув материални ўзлаштириш мумкин. Психика воқеликнинг ойнавий акси эмас, балки

фаол ифодасидир. Психиканинг фаол инъикоси ташқи омиллар таъсирида пайдо бўлади, ўз моҳиятига кўра у ўқувчи ички ҳолатининг, ўқувчидаги билиш кучлари ва шахсий хислатларнинг ифодасидир. Ўқитувчининг вазифаси — ўқувчининг билим олишга бўлган интилишидан фойдаланиш, унда билишга қизиқишни шакллантириш ва мустаҳкамлашдир. Ўқувчи ўқув материални ўзлаштиришда шахс сифатида намоён бўлади. Ўқув материали ва ўқувчининг билиш фаолияти ўқувчи учун шахсан қандай аҳамиятга молик эканини билиш муҳимдир. Фаоллик доим шахснинг маълум томонга интилишини, ўқувчининг ўзи аҳамиятли деб билган объектларга диққат-эътиборини тўплашини билдиради. Ўқитувчи боланинг билиш фаоллигини ўқув вазифаларини бажаришга қаратиш учун ҳаракат қилади. Аммо кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ўқув материални ўзлаштиришдаги фаоллиги ҳар хил бўлиши ва ўқитувчининг талабига мос келмаслиги мумкин. Ўқитувчи ўқувчининг эътиборини фикрлашдаги мантиқий операцияларга қаратади, ўқувчи эса мисоллар ва таъриф-тавсифлар тўғрисида фаол фикр юритади. Ўқувчига қоидадан кўра мисолни эса сақлаб қолиш осонроқ ва муҳимроқ бўлиб кўринади. Ёки, бунинг аксича, ўқитувчи қоидани ўзгарган фактик шароитларда қўллана билиш малакасини шакллантириш ниятида ўқувчининг билиш фаоллигини факт материалга қаратишга интилади, болалар эса ҳадеб қоида ва тушунчалар тўғрисида гапирдилар, лекин бу қоида ва тушунчаларни ўзлари мустақил равишда мисоллар келтириб тушунтириб бера олмайдилар.

Таълимда кўргазмалилик тамойили

Таълимда кўрсатмалилик тамойили ўқитишнинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни ўқувчиларга кўрсатиш билан биргаликда олиб борилишини талаб қилади. Ўқитиш шу хилда олиб борилганида ўқувчиларнинг сезги органлари орқали идрок қилиши билан фикрлаши ўртасида боғланиш ҳосил бўлади.

Педагогикада таълимда кўрсатмалилик тамойилини биринчи марта буюк чех педагоги Ян Амос Коменский ишлаб чиққан эди.

Таълим жараёнида кўрсатмалилик юқори синфларда ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, бу ҳодисалар моҳиятини, ривожланиш жараёнларини ва ҳодисалар ўртасидаги боғланишларни билишга ёрдам беради. Бунинг учун ўқувчиларга нарсаларнинг ўзини (аслини) кўрсатиш, тажрибалар, суратлар, кинофильмлар кўрсатиш, уларни экскурсияларга олиб бориш лозим. Кўрсатмалилик тамойилидан усталик билан фойдаланилса, ўқувчиларда энг зарур сифат — кузатиш, яъни нарсаларинг энг муҳим белгиларини кўриш, пайқаб олиш кўникмаси ҳосил бўлади.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг кузатишларига раҳбарлик қилади. Кузатиш вақтида нималарга эътибор бериш кераклиги тўғрисида уларга кўрсатмалар бериб туради. Айни ҳолда ўқитувчининг сўзи етакчилик ролини ўйнайди, ўқитувчининг сўзи ўқувчиларнинг бевосита кўриб идрок қилган нарса ва ҳодисалар тўғрисидаги билимини тўлдиради. Сўзлаш билан бирга кўрсатиб туриш ўқувчиларни ҳодисаларнинг моҳиятини, унинг қонуниятларини билиб олишга имкон тулдиради.

Нарсаларнинг ўзини табиий ҳолда кўрсатиш имкони ҳамма вақт ҳам бўлавермайди. Бундай ҳолларда нарсаларнинг суратини, тасвирини кўрсатиш мумкин. Кўрсатма воситалар сифатида дарсликдаги расмлардан, карталар, жадваллар ва схемалардан фойдаланиш лозим.

Таълимда кўрсатмалилик тамойили ўқувчиларнинг дарсга бўлган эътиборини, қизиқишини кучайтиради. Уларнинг политехникадан билим доирасини кенгайтиради, таълимни турмуш билан боғлаб олиб боришга ёрдам беради.

Тажрибали ўқитувчилар дарснинг барча босқичларида: савол-жавобда, янги материални ўрганишда, мустаҳкамлашда, такрорлашда кўрсатмали қўлланмалардан фойдаланиб иш олиб борадилар. Улашиб бериладиган материаллардан фойдаланиш айниқса яхши натижа беради.

Ўқитувчи бу нарсаларни фақат кўздан кечиришни эмас, балки уларни солиштириб, таққослаб кўришни, бир неча саволларга жавоб беришни ҳам таклиф қилади.

Кўрсатмали қўлланма турлари:

1. Натурал (табiiй) кўрсатма қуроллар. Бунда атроф воқеликдан олинган нарса ва ҳодисалар кўрсатилади. Ўсимликлар, ҳайвонлар, турли колмаърузалар, приборлар, аппаратлар, асбоблар, тажрибалар қилиб кўрсатиш кабилар бундай қўлланмалар жумласига киради;

2. График кўрсатмали қўлланмалар. Шартли тасвирлар, чизмалар, схемалар, жадваллар ва ҳоказолар график қўлланмалар жумласига киради. Тасвирий кўрсатмада ўрганилаётган фан юзасидан тасвирлар кўрсатилади. Бу хил қўлланмалар жумласига суратлар, кинофильмлар, диафильмлар, фотосурат ва расмлар киради;

Муайян белгиларни тасвирлайдиган символик кўрсатма қўлланмалар. Тарих, география карталари, глобуслар бундай қўлланмалар жумласига киради.

хар бир кўрсатмали қўлланмадан дарснинг мақсадига, материалнинг мазмунига ва ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига қараб фойдаланилади.

Мустаҳкам билимлар бериш тамойили

Таълимни пухта ўзлаштириш қондаси муҳим дидактик талаб ва қондаларни, яъни ўқувчилар томонидан тизимли ўзлаштирилган илмий билимларни мустаҳкам, эсда сақлаш қонлиш ҳамда ўзлаштирилган илмий билимларни ўз турмуш фаолиятларида қўллай олиш малакалари билан қуроллантиришни назарда тутлади.

Демак, пухта ўзлаштиришнинг характерли белгиси таълимни мустаҳкам эсда сақлаб қонлишдир. Бошқача қонлиб айтганда, бу қонда ўқувчиларнинг хотира фаолияти, яъни ўқув материалларини эсда қондириш, эсда сақлаш ва қайта эсга тушириш каби хотира жараёни

фаолиятига боʻлиқдир. Ўқув материалларини мустаҳкам эса сақлаб қолиш, айти дарс жараёнида баён қилинаётган ўқув материалларини тизимли ва онгли ўзлаштирилишига боʻлиқ. Аввалги машʼулотларда ҳосил қилинган билим, кўникма ва малакалар анча мураккаброқ материални ўзлаштириб олиш учун пиллапоя, пойдевор бўлиб хизмат қилади. Лекин ҳосил қилинган билим пухта ўзлаштирилган, яхши мустаҳкамланган бўлиши ва ўқувчиларнинг хотирасида узоқ вақт сақланиши керак. Мустаҳкамлаш қондаси шулардан иборат бўлиб, уларга риоя қилмаслик ўқувчиларнинг илмий билимларни пухта ўзлаштира олмаслигига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириб олишнинг мустаҳкамлигига аввало ҳамма ўқитиш қондалари тушунарлилик, тизимлилик ва изчиллик, назария билан амалиётнинг боʻлиқлиги, кўрсатмалилик, ўқувчиларнинг онглилиги аа фаоллиги қондаларини амалга ошириш билан эришилади. Пухта ўзлаштиришнинг муваффақияти, кўп жиҳатдаа такрорлаш ва машқ қилдиришга ҳам боʻлиқдир.

Такрорлашнинг аҳамияти шундаки, такрорлаш жараёнида фақат олдиндан ўзлаштирилган ўқув материалларигина эса туширилмай, балки шу ўқув материалларига боʻлиқ бўлган янги-янги маълумотлар ҳам берилади, ўзлаштирилган билимларнинг ноаниқ, туман бўлиб қолган томонлари ойдинлаштирилади ва тўлдирилади.

Такрорлаш, хотирада қайта тиклашни бир неча йўл билан олиб бориш мумкин. ҳар бир дарсда аввалги дарс материали билан янги материал ўртасида боʻлиқлик ўрнатил мақсадида кундалик такрорлаш ўтказилади. Мавзу ёки бўлим юзасидан ўрганилган материални тизимлаштириш, чуқурлаштириш ва мустаҳкамлаш мақсадида ўқув йилининг охирида асосий масалалар бўйича ялпи такрорланади.

Такрорлашнинг иккинчи тури махсус қайтаришдир. Бундай такрорлаш катта мавзуларни ўтиб бўлгач, шунингдек, маълум бир чорак ичида ўтилган материал юзасидан олиб борилади.

Махсус такрорлашнинг кенг тарқалган тури ўқув йили охирида алоҳида ажратилган соатларда ўтказилади.

Таълимнинг тизимли бўлиши тамойили

Ўқитувчи баён қилаётган материалнинг тизимлилик тамойилига доимо амал қилгани ҳолда уни амалиёт билан болаб олиб бориши зарур. Ўқувчиларга тушунча, қонунларни очиб бериш билан бирга, уларни ҳозирги замон илмий кашфиётлари билан ҳам таништириш лозим. +ар бир фанни ўрганишда унинг барча томонлари ва болашишларини ҳисобга олиш керак.

Билимнинг муваффақиятли ўзлаштирилиши ўқитувчидан материални тизимли равишда баён қилишини талаб этади. Тушунчалар ўртасидаги болашни тушуниш учун баён қилинаётган материал муайян тизимга солиниши керак. Агар ўқувчилар кўшиш амалини ўзлаштирамаган бўлсалар, уларга кўпайтириш амалини ўргатиб бўлмайди. Тушунтириш изчиллик билан олиб борилса, янги нарсани ўзлаштириш осон бўлади. Тушунтирилаётган материалнинг ҳар бир қисми олдин ўтилганларга асосланиши керак.

+ар бир фан ўзининг мантиқига эга бўлиб, буни предметни тизимли ўқитишда эътиборга олиш керак. Ўқитишнинг тизимли бўлиши материални билишни ва уни эсда сақлаб қолишни енгиллаштиради. Мантиқсиз материални эсда сақлаб қолиш анча қийин бўлади. Ўқувчиларни ишда тизимлиликка ўргатиш катта тарбиявий аҳамиятга эга.

Таълим жараёнида тизимлилик, ўқитувчининг барча ишида, таълим усули ва усулларида, яъни тушунтиришда, ҳикоя, суҳбатларда, масалаларни ечишда, лаборатория машулотларида, ёзма ишларда, китоб билан ишлашда акс этиши лозим. Ўқитувчи ўқувчиларнинг билимларни

эгаллашида, кўникма ва малакалар ҳосил қилишида изчилликни таъминлаши лозим. Таълимдаги изчиллик билимларни тизимли суратда такрорлаб туришни, фактларни тушунтиришда, таққослашда, масалаларни ечиш ва ҳоказоларда илгари ўрганилган материалларга асосланишни кўзда тутади. Илгари ўтилган материалларни муайян тизимда такрорлаб туриш илгари ўзлаштирилган материални эсдан чиқариш эҳтимолидан холи қилади ва бу билан янада ол\а илгарилашни, янги билимлар эгаллашни енгиллаштиради.

Таълим ва тарбиянинг бирлиги тамойили

Ўқувчиларига таълим бериш, тарбиялаш ва уларнинг умумий ривожланишларини бир бутунликда амалга ошириш зарур. Таълим тизимида таълим ва тарбиянинг бирлиги қоидаси асосий ва етакчи қоидалардан бири ҳисобланади. У дидактик қонунларнинг ўқиш ва ўқитиш борасидаги туб моҳиятини ифодалайди. Бинобарин, ўқув фанларининг ҳар бири, ҳатто, айрим мавзу ва мавзучалари ҳам, шубҳасиз, тарбияловчилик характериға эға.

Таълим жараёнида ўтилаётган катта ва кичик мавзуларнииг мазмунидан келиб чиқадиган тарбиявий томонларини тўри белгилаш ва уни таълим билан бирға, бир бутунликда амалга оширишни таъминлаш жуда муҳим ва ҳал қилувчи аҳамиятға эға.

Демак, бир бутун таълим жараёнида икки ўзаро бо\лиқлик: ҳаётни билиш ва унга бўлган муносабатни таркиб топтириш жараёни ажралиб туради.

Мактабда бериладиган таълим билан тарбия ўртасидаги педагогик жараённинг бутунлигини таъмин этувчи узвий бирлик ҳамиша мавжуд.

Мактаб таълимида ўқувчилар табиий фанларни — математика, химия, биология, астрономия ва бошқа фанларни ўзлаштириш орқали илмий эътиқодлари шакллана боради. Улар дунёни ўрганиш мумкинлигини илмий асосда англаб оладилар, ҳақиқатға ишонч билан,

ёл\он нарсаларга нафрат билан қарай оладиган бўладилар. Улар устидан ҳаққоний ҳукм чиқарадиган ақлли, идрокли, имонли инсон бўлиб етишадилар.

Ижтимоий фанларнинг ҳам тарбиявий моҳияти жуда муҳимдир. Тарих фанини ўртаниш орқали ўқувчилар (янги таклиф этилган фани дастури асосида) жумҳуриятимиз тарихи, унинг ривожланиш босқичлари, моддий-маданий, илмий-сиёсий, маънавий жиҳатдан ривожланиши, адабий-бадиий мероси, бобокалонларимиз томонидан қолдирилган қимматли хазиналаримиз, ҳозиргача ўрганилмай қолган халқ педагогикаси дурдоналари билан танишадилар. Шарқона удумлар, одатлар дунёсига кириб борадилар, тарихнинг чин ижодкори халқ оммаси эканлиги ҳақида аниқ билимга эга бўладилар. Адабиёт ва санъатни ўрганиш ўқувчиларни чин инсон қилиб тарбиялашдаги энг зарур шартлардандир.

Таълим-тарбиянинг бирлиги таълим жараёнини тўри ташкил қилиш ва ўқитишнинг хилма-хил усул ва услубларидан фойдалана олишга кўп жиҳатдан бо\лиқдир. Айниқса, таълим билан тарбиянинг бирлигини таъминламоқ учун:

а)баён қилинаётган ўқув материалларининг мазмуни ҳам илмий, ҳам \оявий жиҳатдан тўри ташкил қилиниши;

б)ўқитилаётган мавзунинг илмий ва тарбиявий моҳияти очиб берилиши, таълим жараёнида ҳадислардан фойдаланиш имкониятини яратилиши;

в)баён қилинаётган илмий билимларнинг пухта ва мустаҳкам ўзлаштирилиши ва турмушда унга амал қилиниши;

г)таълимда муаммоли жараённи вужудга келтириш, ўқувчиларнинг кизиқишлари, фаоллик ва ташаббускорликларини таъминлашга эътиборнинг кучайтирилиши;

д)таълим жараёнида ўқувчиларнинг уюшқоқлик, интизомлилик ва жавобгарликни сезиш, ўзаро ёрдам ҳисларини тарбиялашларни таъминламоқ зарур.

Таълимда назария билан амалиётнинг узвийлиги тамойили

Дидактикада таълимни турмуш билан, ишлаб чиқариш амалиёти билан болаб олиб бориш энг асосий ва етакчи қоидадир. Илмий билимлар кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолияти эҳтиёжлари асосида пайдо бўлиб, ана шу фаолиятга хизмат қилганлиги ва ҳаёт билан боланганлиги сабабли, бу билимларни эгаллаш учун уларнинг мазмунини ўзлаштириб олишгина эмас, балки билимларни амалда қўллай билиш ҳам керак.

Бу қоида таълимнинг илмий қоидаси билан мустаҳкам болангандир. Ўқувчилар илм билан қуролланар экан, илмни назарий жиҳатдан ўрганар экан, илмнинг амалий эҳтиёж туфайли пайдо бўлганини, ишлаб чиқариш кучларини қандай тараққий этаётгани, техника ва иқтисод соҳасидаги янгиликлар илмни тобора ривожлантира боришини, илм эса, ўз навбатида, ишлаб чиқаришни такомиллаштиришга ва ҳаётни яхшилашга ёрдам беришини билиб борадилар. Бинобарин, баркамол инсон тарбиясининг мақсад ва вазифалари ҳам, таълимнинг мазмуни ҳам, ўқитиш усуллари, таълимни ташкил этиш шакллари ҳам назария билан амалиётнинг бирлигига асосланади.

Мактаб таълими тизимида назария билан амалиётнинг бирлиги қоидаси даставвал ўқув фанининг мазмуни ва ўзига хос хусусиятига болиқ ҳолда ўқиш жараёнида амалга оширилади. Бу бирлик илмий билимларни пухта ўзлаштириш ва уни амалда қўллай олиш, ўқув материалларини идрок қилиш, ангилаш, шунингдек, уни мустаҳкам эсда сақлаб қолиш каби руҳий операциялар билан болиқ ҳолда бир бутун жараённи ташкил қилади.

Таълим жараёнида ўқувчилар томонидан математика, физика, биология, химия, астрономия ва бошқа табиий фанлардан ўзлаштирган

назарий билим, кўникма ва малакалар ўқув тажриба хоналари ва лабораториялари, замонавий техника воситалари, тажриба ер участкалари ва ишлаб чиқариш меҳнати жараёнида қўлланилади. Бу маш\улотлар уларни келгусида мураккаб илмий назарияларни амалда қўллана олишлари учун зарур бўлган тажриба билан қуроллантиради.

Таълим жараёнида назария билан амалиётнинг бирлиги қонунининг изчиллик билан амалга оширилиши оқибатидагина ўқувчилар ўқув материалнинг туб моҳиятини, табиат ва жамият тараққиёти қонуниятларини илмий асосда атрафлича тўри, чуқур тушуниб оладилар ва келажак амалий фаолиятлари учун зарур бўлган маҳорат, кўникма ва малакалар ҳосил қиладилар.

6 боб. Таълим усуллари

Таълим усуллариининг классификацияси

Таълим усуллариини дидактик тамойиллар белгилайди. Таълим усуллариини танлаш ва улар самарадорлигининг исботи мазкур усулларга асос қилиб олинган дидактик тамойилларга бо\лиқдир. Усул тушунчаси (мақсадга элтувчи йўл маъносида) мақсадга эришиш усулини, муайян тартибда ташкил этилган фаолиятни англатади.

Таълим усули дейилганда, таълим олувчилар ва ўқитувчининг таълим, тарбия ва ўқитиш жараёнида шахсни ривожлантириш масалаларини ҳал қилишга қаратилган фаолияти тушунилади.

Таълим усуллари ўқув жараёнининг муҳим таркибий қисми саналади. Мос равишда танлаб олинадиган усулларсиз ўқитиш жараёни мақсад ва вазифаларини ҳал этишга ёки ўқувчилар томонидан ўқув материални ўзлаштирилишига эришиб бўлмайди.

Умумий ўрта мактабларда фойдаланиладиган умумий ўқитиш усуллари асосан уч гуруҳга бўлинади:

1. Ўқув материални о\заки баён қилиш — бунга тушунтириш, ҳикоя, суҳбат, дарслик ва китоб устида ишлаш киради.

2. Ўрганиладиган нарсаларни, ҳодисаларни кўрсатиш ва кузатиш — буларга демонстрация, иллюстрация, экскурсия ва ҳар хил кузатишлар киради.

3. Амалий ишлар ва машқлар — бунга эса ўқувчиларнинг мактаб кабинетлари ва лабораторияларида, тажриба-ер участкасида амалий маш\улотлар ўтказиш, оддий тажрибалар уюштириш, ҳар хил ёзув ишлари, математик масалалар ечиш ва шу кабилар киради.

Бу ўқитиш усуллариининг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга бўлса ҳам улардан доим бир-бирига бо\лиқ ҳолда фойдаланилади. ҳар бир ўқитувчи қайси фандан дарс беришидан қатъи назар, дидактик тамойилларга мувофиқ ҳолда ўқитиш усуллариининг хилма-хил турларини бир дарснинг ўзида ҳам қўллаши мумкин

Ўқув материални о\заки баён этиш. Ўқув материални о\заки баён қилиш — асосий ўқитиш усуллариининг бири бўлиб, барча фанларни ўқитишда татбиқ қилинади.

Ўқитувчи о\заки сўз, нутқ ёрдамида янги билимларни баён қилишга, ўтилган мавзуларни такрорлашга, мустаҳкамлашга ва ўқувчиларнинг билимини текширишга, ўзлаштириш даражасини аниқлашга муваффақ бўлади.

Ўқитувчининг нутқини эшитиш — ўқувчиларнинг янги тушунчаларни эгаллашларига, сўз билан ўз фикрларини ифода қилишга, мустақил фикр юритишга, нутқларини юксалтиришга ёрдам берадиган фаол ва мураккаб йўллардан биридир.

Ўқитувчининг жонли сўзи, нутқи ўқувчиларнинг қизиқишларини уй\отишда, диққатларини тўплашда ҳам катта роль ўйнайди. Шунингдек,

бу усул ўқитувчининг ўқувчиларга \оявий-тарбиявий таъсир кўрсатишига имконият ту\диради.

Ўқитувчининг ҳикояси, тушунтириши, суҳбати, мактаб маърузаси ўқув материални о\заки баён қилишнинг асосий турларидан ҳисобланади.

Ўқитувчининг ҳикояси бирор ҳодисани, воқеани жонли, образли, таъсирли қилиб баён қилишдир.

+икоя — ўқувчилар яшаб турган замон ва жойдан узоқ бўлган, бевосита кузатиш мумкин бўлмаган нарса, ҳодиса ва воқеалар тў\рисида билим беришнинг асосий усулларида биридир. Шунинг учун бу усул тарих ўқитиш, адабиётни ўрганиш каби дарсларда кўпроқ қўлланилади. +икоя асосан илмий-оммабоп шаклда ва бадий шаклда бўлади.

+икоя қилиш вақтида мавзунинг мазмунига доир кўрсатмалар қуроллардан (расм, диаграмма, карта ва шунга ўхшашлардан) фойдаланиш зарур. Шунинг каби ҳикоя жараёнида адабий асарлардан кичик бир парчани, шеърни ўқиб бериш ёки ёддан айтиб бериш ҳам мумкин. ҳикоянинг шу асосда уюштирилиши, кўрсатмалар қуроллар орқали аниқ, эркин ва ишонч билан баён қилиниши, ўқувчиларда аниқ тасаввурлар ва тў\ри тушунчаларнинг ҳосил бўлишига, уларнинг қизиқишини, фаоллигини оширишга ёрдам беради.

Ўқитувчи ҳикоядан сўнг шу мавзунинг мазмунини кенгайтириш, мустаҳкамлаш, ўқувчиларнинг мавзуга бўлган қизиқишларини ўстириш мақсадида суҳбат ўтказади.

+икоянинг муваффақиятли ўтказилиши учун маълум талабларга риоя қилиш лозим:

- 1) Ўқитувчи дарсга тайёрланишда аввало ҳикоянинг мақсадини, мазмунини аниқ белгилаш;
- 2) Дастурга доир амалиётдан олинган фактик материални тў\ри танлаш;

3) Шу материални изчил содда, аниқ равишда, болалар осон тушуна оладиган формада равон баён қилиш;

4) Ўқув материални ўқувчиларнинг яхши аниқ тушунишлари учун уни исбот эта билиш, ундаги асосий жойларни ажратиб, фактлардан хулосалар чиқара билиш;

5) +икоя таъсирчан бўлиши, яъни ўқувчиларнинг ҳис-туй\уларига таъсир эта олиши керак (лозим бўлса ўқувчиларнинг \азабини кўз\ата олсин, ёки қувонч-шодликларини ўй\отсин);

6) Ўқув материалнинг мазмунига кўра кўрсатмали қуроллар асосида ҳикоя қилиш катта аҳамиятга эгадир.

7) +икоя қилишнинг таъсирчан, тизимли, аниқ бўлишида ўқитувчининг нутқи катта роль ўйнайди. Ўқитувчининг нутқ интонацияси, мимикаси (кўл, юз, кўз ва бошқа ҳаракатлари)нинг ўринли бўлиши ўқувчиларнинг диққатини тўплайди, уларни жонлантиради.

Ўқувчиларнинг ҳикоя мазмунини, ундаги асосий фикрларни осон тушуниб олишлари учун, уларнинг қизиқишларини ошириш учун ҳикоя қилинадиган воқеанинг иштирокчиси сифатида ёки автор, шу воқеаларда қатнашганлар тилидан, диалог усулида баён қилиш каби йўллар билан амалга оширилади. ҳикоя усули орқали ўқитувчи болаларни тинглашга, ҳикоядаи сўнг саволлар беришга ўргатгани каби, уларнинг ҳикояни қанчалик тушунганликларини текшириб кўриш, муҳим қисмини. такрорлаб бериш орқали ҳам уларнинг диққатини фактларни яқунлашга жалб этади.

Шундай қилиб, ўқитувчининг ҳикояси асосан қуйидаги даврларга бўлинади:

а)ўқувчилар диққатини бир жойга тўплаш — ўтилган материални янги ҳикоя мавзусига бо\лаш мақсадида суҳбат ўтказилади, сўнгра янги мавзу айтилади. Ўқувчилар диққати жалб этилади;

б) ҳикоя (баён) қилинади. +икоя давомида, ҳикоянинг мазмунига қараб ўқувчиларга саволлар ҳам берилади;

в) сўнгра ўқувчиларнинг саволларига жавоблар қайтарилади;

г) ўқувчиларнинг ҳикоя материални қанчалик тушунганликларини билиш мақсадида суҳбат ўтказилади.

Тушунтириш — ўқитувчининг масала, қонун-қоидаларни доскага ёзишдан, тажриба кўрсатишдан кенг фойдаланган ҳолда изчиллик билан баён қилишидир. Тушунтиришда асосий ўринни исботлаш, мулоҳаза қилиш эгаллайди. Бу эса ўқувчиларнинг ўқув материални осонлик билан ўзлаштириб олишларига, мустақил фикр юритишларига замин тайёрлайди.

Ўқитувчи ўқув материални тушунтириб берганидан сўнг уни қайтариш, янги ўтилган материалдан мисол ва масалалар ечиш мақсадида бир неча ўқувчини доскага чақиради. Шунингдек, ўқитувчи ўқувчиларга тушунтирилган материал юзасидан ўзлари ҳам мисоллар келтиришларини таклиф қилади ва бу билан уларнинг материални қанчалик ўзлаштирганларини билиб олади.

Суҳбат — о\заки баён қилишнинг муҳим усулларида бири бўлиб, савол-жавоб тариқасида ўқитиш демакдир.

Тў\ри уюштирилган суҳбат ўқитувчининг ўз ўқувчилари билан яқиндан алоқада бўлишига, уларнинг буюмлар, ҳодисалар тў\рисидаги тушунчага эга бўлишларини, тушунтирилаётган материални қанчалик ўзлаштираётганларини билиб олишига имкон беради. Шунингдек, суҳбат ўқувчиларнинг доимий фаоллигини оширишга, диққатини, фикрлашини, нутқини ўстиришга, мустақил равишда мулоҳаза қилишга ёрдам беради. Суҳбат дарсининг олдига қўйилган аниқ мақсад, вазифа ҳамда ўқув материалининг мазмунига бо\лиқ ҳолда ўқитишнинг ҳар хил даврларида ўтказилади. Масалан, янги мавзу суҳбати, ўқувчиларнинг олган билимларини қайтариш, мустаҳкамлаш суҳбати ва шу билимларнинг

қанчалик ўзлаштирилганини, турмушда қандай татбиқ қилаётганини текшириш суҳбатидир.

Янги мавзунини ўқиш суҳбатыда ўқувчилар аввал ўтилган дарсларга асосланган ҳолда нарса ва ҳодисаларни кузатиш, анализ қилиш орқали мустақил равишда натижа ва хулосалар чиқара билишга ўргатилади. Бу турдаги суҳбат — эвристик суҳбат деб аталади (эврика юнон сўзи бўлиб — топдим деган тушунчани англатади). Эвристик суҳбатни қадимги Юнонистон файласуфи Сукрот топган. Шунинг учун ҳам бу усулни Сукрот усули деб ҳам юритадилар.

Ўқитувчи бундай суҳбат орқали ўқувчиларга фактларни эсига туширадиган, буюм ва ҳодисаларни таққослашни, муҳокама қилишни талаб этадиган тахминий саволлар бериб, уларнинг ўзларини жавоб беришга мажбур қилади. Шунинг каби бу хилдаги суҳбат ўқувчиларни маълумдан номаълумга, яқиндан узоққа, билмасликдан билишликка олиб келишга имконият тулдир.

Ўқувчиларнинг олган билимларини қайтариш, мустаҳкамлаш суҳбати уларнинг янги материални тушунишларини ва ўзлаштиришларини таъминлашда, ўтилган материални тизимлаштиришда, чуқурлаштиришда асос бўлиб ҳисобланади, ўқув дастурининг маълум қисми ўрганилгандан сўнг кундалик, яқунловчи каби такрорлаш турлари уюштирилади. Шунинг учун бу суҳбатда қўйилган саволлар дастур материалининг маълум бўлимини умумлаштиришни талаб қиладиган бўлиши лозим. Ўрганилган материални такрорлаш суҳбати иш натижаларини кўришга, ўқувчиларнинг қанчалик ўзлаштирилганликларини, билимларини амалиётда татбиқ қила билишини аниқлашга ёрдам бергани каби уларнинг билимидаги камчиликларни пайқаб олишга ва ўз вақтида шунга чора кўришга ҳам ёрдам беради.

+ар қандай суҳбатнинг ҳам муваффақиятли ўтиши унинг қандай тайёрланганлигига боʻлиқдир. Ўқитувчи суҳбатга тайёрланишда ва уни ўтказишда тубандаги умумий талабларга риоя қилиши зарур:

1) Мавзуни изчиллик билан ўтишга ёрдам берувчи суҳбатнинг аниқ мавзуини тузиши ва саволларни тўри қўя билиши керак.

2) Саволлар эса ўз навбатида мазмуни жиҳатидан аниқ, қисқа, содда, тушунарли бўлиши лозим. Шунингдек, ўқувчиларга берилган саволлар уларнинг фикрларини фаоллаштирадиган, асосий масалани ажрата биладиган, ўрганилаётган ҳодиса ва буюмларнинг ўзгариш сабабларини, уларнинг бир-бирига боʻлиқ бўлишини ўйлаб, асослаб олишга мажбур қиладиган бўлиши керак.

3) Ўқувчиларга бериладиган саволлар ҳар хил бўлиши мумкин.

4) Саволлар ўзидан жавоб чиқадиган, бир сўз билан жавоб бериладиган ва бир саволга икки хил жавоб бериладиган шаклда бўлмаслиги керак.

5) Бериладиган саволлар синфдаги болаларнинг барчасига эшитиларли қилиб берилиши, сўнгра бир боладан сўралиши керак.

Маъруза. Оʻзаки таълим методларидан бири сифатида маъруза ҳикоядан кўра каттароқ ҳажмли, мантиқан мураккаб тузилиш, образ, исбот ва умумлашмаларга эга ўқув материални баён қилишни кўзда тутди. Ҳикоядан фарқли равишда маъруза, одатда машʼулотнинг барча вақтини камраб олади.

Маъруза давомида билимларни оʻзаки баён қилиш, узоқ вақт мобайнида тингловчилар диққатини жалб қила олиш, фаоллигини таъминлаш, мантиқан эсда сақлаб қолиш, ишонтириш, асослаш, исботлаш, таснифлаш, тизимлаш ва умумлаштириш каби усуллар қўлланади.

Маъруза машʼулотларини самарали ташкил қилиш учун маъруза режаси пухта ишлаб чиқилиши, режада кўзда тutilган ҳар бандни тегишли мазмун ва хулосалар билан баён қилиш, биридан иккинчисига

Ўтишдаги узвий бо\лиқлик ва мантиқийликни таъминлашнинг аниқ тизими белгиланган бўлиши керак. Шунингдек баён қилишдаги тушунарлилик, аниқлик, атамалар, мисоллар ва кўргазма воситаларни тў\ри танлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Маърузани ўқиш мароми ва суратини белгилашда тингловчилар томонидан баъзи ўринларнинг ёзиб олиниши эътиборга олиниши лозим. Бу вазифани осонлаштириш учун маърузачи алоҳида муҳим ўринларни ажратиб кўрсатиши, зарур тушунчаларни такрорлаб баён қилиши ўринли бўлади.

Бу методни қўллашда аудио ва видеотехника, телевизион ёзувларни қўллаш ёки тарқатма материал сифатида конспект, қўлланма ёки компьютерда фойдаланиш пакетини тавсия қилиш мумкин.

Умуман олганда, о\заки баён қилиш усулининг барча турлари ҳам муваффақиятли бўлиши учун юқорида айтганлардан ташқари, ўқитувчи нутқ маданиятига эга бўлиши, унинг тили содда бўлиши, тў\ри, ифодали сўзлай билиши, ортиқча сўзларини ишлатмаслиги лозим.

Дарслик ва китоб устида ишлаш. Бу турдаги ўқитиш усули ҳар бир предметни ўтишда фойдаланилади. Ўқитувчи бу усул орқали ўқувчиларни дарслик ва бошқа китоблардаги матнларни ўқишга, ўқиганини анализ қилишга, зарур жойларини аниқлаб, ажратиб олишга, ўқиганини гапириб беришга ўргатади ва шу асосда мустақкам ўзлаштиришнн таъминлайди. Бу усулнинг турларидан бири изоҳли ўқишдир. Бу усул айниқса бошлан\ич синфларда болэларни ўқишга ўргатишда асосий усуллардан бири ҳисобланади.

Ўрганилаётган материални кўрсатиш ва кузатиш. Бу турдаги усулларга демонстрация, иллюстрация, экскурсиялар киради.

Бу усул турлари аниқ нарса ва ҳодисаларни бевосита кўриш, кузатиш орқали аниқ образлар ва тушунчалар ҳосил қилишга, мустақил фикр юритишга, уларни таққослашга, тегишли натижа ва хулосалар чиқаришга ёрдам беради, шу билан бирга ўқувчиларнинг ўқув материали моҳиятини

осон тушуниб олишларини, онгли ва мустаҳкам ўзлаштиришларини таъминлайди.

Энди, ўрганиладиган материални бевосита идрок этиш шакллариинг ҳар бирига алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Кўрсатиш. Ўрганилаётган ўқув материални турли ўқув қуроллари, тажрибалар ёрдамида баён қилиш, тушунтириш — кўрсатиш — демонстрация деб аталади. (Демонстрация лотинча сўз бўлиб, кўрсатиш деган маънони билдиради.)

Ўрганилаётган ўқув материалларнинг схема, жадваллар, диаграммалар шаклида кўрсатилишига иллюстрация дейилади.

Умумий ўрта мактабларда қўлланиладиган кўрсатма қуроллар ҳар хилдир:

1. Табиий кўрсатма қуроллар. Бу ўрганиладиган буюмларнинг табиий ҳолатини, ўзини, масалан, ҳар хил ўсимликларнинг барглари, гуллари, уру\лари, илдизлари, гербарийлар, фойдали қазилмалар ва уларнинг коллекциялари ва бошқаларни кўрсатишдир.

Ўрганилаётган ўқув материални тасвирлайдиган суратларни, расмларни, модель ва макетларни кўрсатиш ва шу мақсадда проекцион фонарь ёрдамида диапозитивлардан, диафильм ва ўқув кинофильмларидан фойдаланиш. Булар ҳам ўз навбатида асосий илм манбаларидан бири бўлиб, ўрганиладиган ҳодиса, воқеаларни бевосита кузатиш мумкин бўлмаган ҳолларда қўлланилади.

Шунингдек, ўқиш талабларига жавоб берадиган кинокартиналардан, диапозитивлардан фойдаланиш ўрганилаётган ҳодисаларнинг ҳаракати, ўзгаришини яққол кўриб олишда, ўқувчиларнинг унга қизиқишини ўстиришда, уларда ахлоқ нормаларини тарбиялашда муҳим воситалардан бири бўлиб ҳисобланади. Кинофильмлар — янги материални баён қилишдан олдин, баён қилинаётганда, баён қилингандан кейин ҳам кўрсатилиши мумкин. Бундан ташқари, ўқитувчи синф доскасига расм

чизиб, ўқув материални баён қилиши яхши натижа беради. Масалан, IV синф-да табиатни ўрганиш дарсида «Одам танаси ва уни парвариш қилиш» деган мавзунини ўқишда одам гавдасининг тузилиши ёки унинг органларидан бири бўлган юракнинг расмини доскага чизиб, унинг туриш ҳолати, тузилиши, бўлақларининг навбатма-навбат қисқаришини тушунтириш ўқув материални онгли, мустаҳкам ўзлаштиришга ёрдам беради. Бундай расм таълим-тарбия жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлиб, ўқувчилар диққатини ўрганиладиган материалнинг асосий қисмига жалб қилади.

3. Ўрганиладиган нарсаларни, воқеа-ҳодисаларни шартли белгилар билан тасвирлайдиган ўқув қуролларидан фойдаланиш. Бунга жўрфик, тарих хариталари, глобус, турли схема-жадваллар, диаграмма (нашр қилинган ёки ўқитувчининг ўзи томонидак тайёрланган) чизмаларни кўрсатиш киради. Бу турдаги кўрсатма материаллардан фойдаланиш ҳам ўрганилаётган материални тушунтириш ва ўқувчиларнинг эсларида яхши қолдиришни осонлаштиради.

Дарсда кўрсатмали материаллардан фойдаланиш қоидаларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Ўрганиладиган предмет ёки ҳодисани ҳар томонлама билиш учун уни ҳар хил сезги органлари ёрдами билан билиб оладиган тарзда кўрсатиш.

2. Кўрсатмали қуролларни ўрганилаётган материални бевосита баён қилишда, ҳикоя-суҳбат ўтказишда кўрсатиш керак.

3. Тўри қўйилган саволлар ва тегишли хулосалар орқали ўқувчилар диққатини биринчи галда кўрсатиладиган нарсанинг энг муҳим белгиларига, асосий жараён даврига жалб қилиш, тегишли тасаввур ва тушунчалар ҳосил қилиш ўқув материални пухта ўзлаштиришда катта аҳамиятга эга.

4. Ўрганиладиган нарсаларнинг доим ҳаракатда эканини,

Ўзгарувчанлигини, ривожланишини кўрсатувчи ўқув асбоблари ва қуролларидан фойдаланиш, масалан, харорат ўзгариши билан жисмларнинг кенгайиши ва торайишини кўрсатиш учун бир бўлак гранит қаттиқ қиздирилиб бирдан совутилганда унинг емирилишини кўрсатиш.

5. Кўрсатмали материалдан фойдаланганда уни синфдаги болаларнинг ҳаммаси яхши кўра олишини таъминлаш зарур.

Ниҳоят, шуни ҳам унутмаслик керакки, ўқувчиларнинг ўзлари ишлаган кўрсатмали қуроллардан фойдаланиш кўрсатмали ўқитишнинг аҳамиятини янада оширади. Чунки, ўқувчиларнинг ўзлари ясаган кўрсатмали қуроллар (коллекциялар, гербарийлар, макет, модель ва бошқалар) ижтимоий фойдали ишларнинг бир тури бўлиб, уларнинг политехника таълимининг элементлари билан танишишларига ва болаларда меҳнат кўникмаларини ҳосил қилишга ёрдам беради.

Ўқув маш\улотлари жараёнида буюмларни асл ҳолича кўрсатиш имконияти бўлса, унинг суратини кўрсатиш шарт эмас, албатта. Борди-ю, унинг суратини кўрсатиш керак бўлиб қолса, ўрганиладиган нарсанинг ўзи кўрсатилгандан сўнггина расмлари қўшимча равишда кўрсатилиши мумкин. Баъзи вақтларда эса мураккаб нарсаларнинг ўзини кўрсатишдан илгари, уларнинг расмини кўрсатиш яхши натижа беради.

Экскурсия ўқитишнинг асосий усулларида бири ҳисобланади. Ўрганилаётган буюм ва ҳодисаларни уларнинг мавжуд жойига бориб табиий ҳолатида ёки сунъий маҳсус шароитда (музей ва ҳоказоларда) бевосита идрок этишга, кузатишга экскурсия деб аталади.

Экскурсия ўқувчиларнинг фанга бўлган қизиқишларини ўстиришга, уларнинг ҳодиса ва фактларни онгли равишда аниқ тушуниб, яхши ўзлаштириб олишларига, кузатувчанликларининг ортишига ёрдам беради. Ўқитувчи тўри уюштирилган экскурсия орқали ўқувчиларни мустақил равишда кузатишга, зарур бўлган дастлабки таассуротларни ҳосил қилиб,

расмини чиза билишга, ёзиб олишга ўргатиш билан кузатган нарсаларидан аниқ хулосага келишга одатлантиради, болаларнинг зехни, идрокини юксалтиради.

Ўқув предметларининг характериға, мазмуниға қараб ўқувчилар билан табиатға, ишлаб чиқаришға ҳамда музейларға экскурсия қилинади. Масалан, табиатни ўрганишда ўқувчиларни тупроқ ва тупроқ ости қатламлари, уларнинг ранги ва қалинлиги, уларда ўсадиган ўсимликлар билан таништириш мақсадида емирилган (дарё, канал, сойларнинг тик қир\оқлари каби) тупроқли жойларға, табиатға экскурсия уюштирилади. Шунинг каби фойдали қазилмаларнинг ер остида қандай ётишини ва уларнинг ишланишини ўқувчиларға кўрсатиш учун маҳаллий фойдали қазилмалар (қум, гил, оҳақтош ва бошқалар) чиқарилаётган жойға ёки \ишт тайёрлаш жараёнини кўрсатиш учун \ишт заводига, металларни совуқ ва иссиқ усулларда ишлаш билан таништириш учун чилангарлик ёки темирчилик устахоналарига экскурсия қилинади.

Тарих дастуридан тарихий ёдгорликларға, ўлкани ўрганиш, тарих музейига экскурсия уюштирилади, Бу экскурсиядан ўқувчилар тарихий ёдгорликларнинг қайси даврга мансублиги ва қандай воқеа муносабати билан қурилганлигини, ўзи яшаб турган шаҳарнинг, туманнинг ўтмишини билиб олади.

Экскурсиялар бирор мавзунини ўтишдан олдин, ўтилаётганда ёки ўтиб бўлгандан кейин ўтилган материални яқунлаш, мустаҳкамлаш вақтида уюштирилиши мумкин. Дастур материалини ўрганишдан олдин ўтказилган экскурсиянинг вазифаси ўқувчиларда ўрганиладиган мавзуга доир бошлан\иш тасаввур хосил қилиш, уларда шунга қизиқиш ту\дириш, уларнинг бажаришлари лозим бўлган ишларига тегишли материални кузатиш ва тўплашдир.

Мавзу ўтилатган вақтдаги экскурсия эса, шу мавзу юзасидан ўқувчиларга янги фактларни кузатиш, мустақил фикр юритиш, онгли ўзлаштириш учун ёрдам беради.

Экскурсия усули орқали ўқувчиларга янги билимларни бериш мақсади қўйилган бўлса, экскурсиягача уларга ўрганиладиган мавзу олдиндан тушунтирилмайди, балки экскурсия ўтказилаётганда табиат ходисалари кўрсатиб тушунтирилади. Масалан, III синфда кўп йиллик ва бир йиллик дарахтлар, бўталар ва ўсимликлар мавзусини ўтишда экскурсиядан фойдаланиш мумкин.

Ўқувчиларнинг маълум мавзу юзасидан синфда олган билимларини яқунлаш мақсадида олиб борилган экскурсиялар эса болаларнинг олган билимларини ҳар хил коикрет материаллар билан тизимлаштиришга, мустаҳкамлашга, тўлдиришга, уларни турмушда татбиқ этишга ёрдам беради.

Экскурсияларнинг қайси вақтларда ўтказилишидан қатъий назар, уларнинг муваффақиятли ўтиши ўқитувчидан пухта тайёрланишни талаб қилади.

Ўқитувчи аввало дастур талабларига асосланган ҳолда экскурсиянинг мақсадини, жойини белгилаб, олиб бориладиган жой объекти билан танишиши, шу тўғрисида ёзилган қўлланмаларни ўқиши, кузатиладиган нарсаларни олдин танлаши лозим. Шунингдек, экскурсиянинг мақсадига қараб экскурсияга борганда қандай асбоб-ускуналар кераклиги, экскурсиянинг ким томонидан ўтказилиши олдиндан белгиланиши зарур.

Экскурсияни ўқитувчининг ўзи ўтказса, яхшироқ натижа беради, чунки ўқитувчи ўз ўқувчиларининг билим ҳажмларини, ёш хусусиятларини ҳамда ўқув дастурининг талабларини аниқ билади. Агарда экскурсияни ўрганиладиган жойнинг (объектнинг) ходими бошқарадиган

бўлса, ўқувчиларга бериладиган изоҳнинг мазмуни, усуллари ҳақида ўқитувчи уларни олдиндан огоҳлантириб қўйиши керак.

Ўқитувчининг экскурсияга тайёрланиши экскурсиянинг аниқ мавзуи ва маршрутини тузиш (экскурсияга пиёда борилиши ёки транспортда борилиши) билан тугалланади.

Экскурсия мавзуи асосан қуйидагича тузилади:

а) экскурсия мавзуси; б) ўқувчиларга бериладиган билимларнинг қисқача мазмуни; в) экскурсияни ўтказиш тартиби, ўқувчиларга бериладиган асосий савол ва топшириқлар; г) экскурсияга олиб бориладиган асбоблар; д) яқунловчи суҳбат.

Экскурсияни яқунлашда — ўқувчиларнинг экскурсиядан олган таассуротларини, қанчалик тушунганликларини, қандай ифодалай олишларини аниқлаш мақсадида уларнинг шу материал юзасидан «Экскурсияда кўрганларим» каби мавзуларда баён, иншо ёзишлари ҳам маъқулдир. Кузатиш. Буюм ва ҳодисаларни табиий шароитда бевосита ўрганиш кузатиш деб аталади. Ўқувчилар кузатиш йўли билан ўқитувчи тушунтирган, баён қилган билимларни, табиатдаги баъзи бир ҳодисаларни (масалан, сувнинг уч ҳолатидаги хоссаларини, одам сув бўли ва шалола сувидан қандай фойдаланаётганини) аниқ, ёрқин фактлар ёрдамида билишга, мустақил хулосага келишга муваффақ бўладилар. Кузатишлар қисқа вақт ичида (бир дарс давомида) ёки узоқ вақт давомида ўтказилади. Қисқа вақт ичида кузатишларга мисол қилиб, сув ўсимлиги ва сув ҳайвонларининг яшаш шароитларига мослашишларини (аквариумлар ичида) кузатишни олсак бўлади. Табиатдаги ҳодисалар ва объектларнинг, ўсимлик ва ҳайвонларнинг ривожланишини, ўзгаришларини кузатиш эса, узоқ муддатни талаб қилади. Бундай кузатишга мисол қилиб кўртакдан новданинг ўсиб чиқиши, ипак қуртининг тухумдан чиқиши, боқилиши, об-ҳаво устидан кузатиш олиб бориш кабилар киради. Мана шундай кузатишлар учун бир неча кун ёки кўп вақт талаб қилинади.

Қисқа муддатли ва узоқ вақт давом этадиган кузатишлар, тажриба ишлари ўқитувчиларнинг бевосита раҳбарлигида олдиндан белгиланган мавзу бўйича олиб борилиши лозим. Қандай кузатиш бўлишидан қатъий назар, берилган топшириқларни бажаришлари учун ўқувчиларга олдин аниқ саволлар берилади. Ўқувчилар кузатишлардан жавоб топишга, муҳим белгиларни билиб олишга, ўзларича мустақил хулоса чиқаришга, ўйлашга ўргатилади. Ўқувчилар шу хулосаларини дафтарларига қисқача ёзиб олишлари керак. Сўнгра шу асосда ўқитувчи суҳбат ўтказиб, кузатишдан чиқарилган хулосаларни якунлайди.

Таълимнинг амалий методлари. Амалий таълим методлари таълим олувчилар фаолиятининг жуда кенг жабҳаларини қамраб олади. Амалий таълим методларидан фойдаланишда қуйидаги усуллар кенг қўлланилади: масаланинг қўйилиши, унинг бажарилишини режалаштириш, тезкор рабатлантириш, йўлланма бериш ва назорат қилиш, йўл қўйилган камчиликлар сабабларини аниқлаш, таълим мақсадига тўла эришишни таъминлаш учун тегишли кузатишлар киритиб бориш.

Бундай методлар қаторига ўқувчилар ўзлаштирган билимларини амалда қўллашлари талаб қилинадиган ёзма машқларни киритиш мумкин.

Амалий методларга шунингдек таълим олувчиларнинг товуш ёзувчи, ижро этувчи ускуналар, жумладан компьютерлар ёрдамида бажариладиган машқлар ҳам киради.

Амалий таълим методлари оўзаки ҳамда кўргазмали методлар билан биргаликда қўлланилади, чунки ҳар қандай машўлотлар аввалида албатта йўриқнома берилиши шарт. Оўзаки тушунтириш ва намуналарни намойиш қилиш, шунингдек бажарилган иш таҳлили бутун машўлот давомида ҳам давом эттирилади.

Индуктив ва дедуктив таълим методлари. Индуктив ва дедуктив таълим методлари муҳим масала таълим мазмунининг илгарилаб боришини ўзида намоеён қилади. Индуктив ва дедуктив методлар

ўрганилаётган материални хусусийдан умумийга ёки умумий хусусийга ўтиб борувчи мантиқий кетма-кетликда баён қилинишини англатади.

Индуктив метод. Таълимни индуктив метод асосида ташкил қилишда ўқитувчи ва таълим олувчи фаолияти қуйидагича ташкил қилинади:

Ўқитувчи

Таълим олувчи

1-вариант

Дастлаб маълумотларни баён этади, тажрибаларни намоиш қилади, машқларни бажаришни ташкиллаштиради ва таълим олувчини умумлашмаларга, тушунчани аниқлашга, қонуниятларни келтириб чиқаришга олиб келади

Дастлаб алоҳида

маълумотларни ўзлаштиради, сўнгра уларни умумлаштиради ва хусусий характердаги хулосалар чиқаради

2-вариант

Таълим олувчиларни хусусийдан умумийга ўтиб борувчи мустақил фикрлашга ундовчи муаммоли вазифаларни бажаришни топширади

Маълумотлар устида мустақил фикр юритадилар ва ўзлари тегишли умумлашма ва хулосага келадилар

Мавзуни ўрганишнинг индуктив усули материал кўпроқ рақам ва далилларга асосланган ёки моҳияти индуктив фикрлаш натижасида англанадиган бўлган ҳолда қалланилади. Индуктив методларни техник қурилмаларни ўрганиш ҳамда амалий машғулотларни бажаришда кенг қўлланилиши мумкин.

Индуктив метод аниқ фактларга, тажриба-синов ишларига ҳамда бошқа маълумотларга асосланганлиги сабабли, янги материални ўрганишда дедуктив методга нисбатан кўпроқ вақт сарфланиши, абстракт

фикрлашни ривожлантиришга камроқ хизмат қилишини унинг камчиликлари сифатида қайд этиш мумкин.

Дедуктив метод. Дедуктив методни қўллашда ўқитувчи ва таълим олувчи фаолияти қуйидагича йўлга қўйилади:

Ўқитувчи	Таълим олувчи
Дастлаб умумий	Дастлаб умумий
маълумотлар, формула ва қонуниятларни баён қилиб, ундан хусусий ҳолатларни, аниқ вазифаларни келтириб чиқаради	маълумотлар, формулалар, қонуниятларни ўзлаштиради, сўнгра ундан келиб чиқадиган хусусий ҳолатларни ўрганишга киришади

Дедуктив метод ўқув материалнинг тезроқ узатилишига, абстракт фикрлашни ривожлантиришга ёрдам беради. Бу метод назарий материалларни ўзлаштириш, умумий ҳолатлардан келиб чиқувчи натижаларни ўрганишга оид масалалар ечишда кўпроқ самара беради.

Индуктив ёки дедуктив методларни қўллаш жараёнида ўқитувчи ва таълим олувчи фаолиятининг таҳлили шуни кўрсатадики, бу ўринда ҳам о\заки, кўрғазмали ҳамда амалий таълим методлари қўлланилади. Бироқ ўқув материали мазмуни муайян мантиқий кетма-кетликда - индуктив ёки дедуктив тартибда баён этилади. Шу сабабли индуктив ёки дедуктив тартибда ташкил этилган суҳбат, репродуктив ёки тадқиқотчилик асосига қурилган амалий иш тўғрисида сўз юритиш мумкин. Таълим методлари кўп омилли тушунча ҳисобланади. Юқорида келтирилган методлар тизимида методларнинг бир нечта шартли таснифи уй\унлашиб кетган.

Қайд этиш жоизки, келтирилган таснифда мантиқий методлар индуктив ва дедуктив таълим методлари билан чегараланган. Шу ўринда келтирилган методлар гуруҳини ўқув материални таҳлил қилиш,

натижалар синтези, таълим аналогияси, сабаб-оқибат боʻлиқлигини аниқлаш каби методлар билан тўлдириш мумкин.

Машқларнинг муваффақиятли ўтказилиши қуйидагиларга боʻлиқдир:

1. Ўқувчиларнинг машқлар нима мақсадда ўтказилаётганини тушуниши. Машқларнинг онгли равишда олиб борилиши, ўқувчиларнинг қоидани мисолларда татбиқ қила олиши, уни ўз мисоллари билан исбот қилиб бера билишидир. Агар ўқувчи қоидани тушунмасдан машқ қилса, нима учун шундай қилаётганини исботлаб бера олмаса, унда шу фандан юзаки кўникма ҳосил бўлади. Бундай кўникма унутилади, ўқувчи янги материални ўрганаётганида ундан фойдалана олмайди, уни мустақил ишлолмайди.

2. Машқларнинг изчил, тизимли бўлиши. ҳар бир янги кўникма илгари тўпланган билим, кўникма ва малакаларга янги таркибий қисм бўлиб қўшилади. Ўқувчилар ҳар бир янги иши аввалги ишга асосланган ҳолда бажариши лозим. Машқлар изчиллик билан олиб борилса, ўқувчиларнинг мустақил ишлаш даражаси ҳам ошиб боради. Масалан, ўқувчилар дастлаб муайян типдаги масалани ўқитувчи билан биргаликда ечадилар (масалани бир бола доскада, бошқалар эса дафтарда ечишади), кейин синфдаги ўқувчиларнинг барчаси ўқитувчи билан биргаликда масала мавзуини тузадилар ва дафтарларига ёзадилар. Ниҳоят, ўқувчилар мураккаброқ масалаларни ҳам мустақил еча оладиган бўладилар.

3. Машқлар турли-туман бўлса, ўқувчилар мустақил ишлашга ўрганадилар, такрор қилишга диққатларини бир жойга тўплайдиган бўладилар, дарсга қизиқишлари орта боради. Турли-туман машқлар ўқувчиларнинг ўзлаштирган қоидаларини турли материалга татбиқ қила олишларини, ҳар қандай вазиятда ҳам эсанкирамай масалани ҳар хил усуллар билан ечиш йўллари топа олишларига ўргатади. Аммо бир

дарсиинг ўзидаёқ турли машқ шакллари татбиқ қилишга ортиқ даражада берилиб кетмаслик керак.

4. Машқларнинг доимий такрорланиб туриши. Ҳосил бўлган кўникмаларни эсдан чиқармаслик учун, аввал ўтилганларни дарсларда такрорлаб туриш керак.

5. Машқларнинг муваффақиятли ўтиши машқларга берилган вақтда ҳам бошқаруви (жуда қисқа ёки узок). Янги қоидаларни эсда қолдириш ва мустаҳкамлаш учун татбиқ қилинадиган машқлар қисқа бўлиши, лекин тез-тез ўтказилиб туриши керак.

6. Машқларни ўтказишда, албатта, ўқувчиларнинг еш хусусиятларини, билим даражаларини, мустақил ишлаш савияларини ҳисобга олиш талаб қилинади.

7. Ўқувчиларнинг ўз билимларидан амалий топшириқларда онгли равишда фойдаланишларини таъминлаш. Ўқувчиларни кўл меҳнати дарсига доир оддий топшириқларни бажаришга (оддий ўқув қуроллари, моделлар, ўйинчоқлар яшаш, мактаб ер участкаларида, жонли бурчакларда ишлаш), ўз-ўзига хизмат кўрсатишга, уй-рўздор ишларига қатнашишга ўргатиш керак.

Меҳнат машқларининг ўтказилиши болаларда меҳнатдан кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, уларни ёшлигиданоқ ижтимоий фойдали меҳнатга қатнашиши учун тайёрлашда жуда муҳимдир.

Ўқувчиларнинг мустақиллигини орттиришга қаратилган машқлар уларда ҳосил бўлган кўникма, малакаларидан мустақил, ижодий тусдаги ишларида тўғри фойдалана билишга ўргатиши керак. (Масалан, иншо ёзиш, мураккаб масала ва мисоллар ечиш, моделлар, ўқув қуроллари яшаш ва бошқалар.) Бундай ижодий тусдаги ишларда болаларнинг фаолиятлари анча катта ўрин тутди.

Ижодий характердаги ишларнинг бажарилиш сифати ҳам ўқувчилардаги билимларнинг хотирада нақадар мустаҳкам сақланиб

қолишига, кўникма ва малакаларни онгли эгаллашга, бу билимларни зарур вақтда ишлата билишига боʻлиқдир. Юқорида кўрсатилган таълим усуллари ва усуллари бир-бирларидан ажратилган ҳолда татбиқ қилинмайди. Ўқитувчи улардан биргаликда фойдаланади. Масалан, дарс материални оʻзаки баён қилганда ўқитувчи ўқувчиларга шу материалнинг мазмунига мувофиқ нарсаларни кўрсатса, экскурсия жараёнида кўрсатилаётган нарсаларга эса изоҳ беради ва ҳикоя қилади, яъни оʻзаки усуллардан ҳам фойдаланади. Таълим усули нақадар яхши бўлмасин, унинг муваффақиятли натижа бериши ўқитувчининг ўзига боʻлиқдир: педагогикада услубий билим ва тажрибаси етарли бўлмаган ўқитувчи яхши услубга эга бўлса ҳам кутилган натижа бермаслиги мумкин. Ўқитувчи ўзининг малакасини доимо ошириб бориш учун интилиши керак.

Таълим усуллари тинлаш мезонлари ўқитиш усуллари, юқорида айтилганидек, мактаб олдидаги мақсад ва вазифаларга бўйсундирилган ҳолда белгиланади. Ўқитиш усуллари тинлаш биринчи галда ёш авлодни ҳаётга, ижтимоий фойдали меҳнатга психологик ва амалий жиҳатдан тайёрлашни, ўқувчиларни фан асосларини яхши билувчи, демократик жамият тамойилларини ҳурмат қилувчи, бундай жамият қуриш амалиётида фаол қатнашувчилар сифатида тарбиялашни асосий мақсад қилиб олади.

Ўқитиш усуллари:

1) Ўқувчиларнинг тўғри, фаол идрок қилишини, кузатувчанлигини ўстиришга ёрдам беришини ҳисобга олган ҳолда тинланади. Ўқувчиларнинг мустақиллигини, кузатувчанлигини ўстириш учун ўқитувчи кўрсатмани, аниқ материаллардан кенг фойдаланишни таъминловчи усуллардан фойдаланиши муҳимдир. Ўқувчилар қанча ёш бўлса, ўқитиш жараёни шу қадар кўрсатмани ва аниқ бўлиши ҳамда шу қадар болаларнинг турмуш тажрибасидан кенг фойдаланишни таъминловчи усуллар бўлиши лозим.

2) Ўқитиш услубларини танлашда ўқув материалнинг мазмуни, ҳар бир ўқув предметининг ўзига хос бўлган хусусиятлари албатта ҳисобга олинади. (Табиатни ўрганиш дарсларида, масалан, лаборатория, тажриба маш\улотларини уюштириш асосий ўрин эгалласа, тарих дарсларида эса у ишларни уюштиришнинг кераги йўқ.)

3) Ўқитиш усулларини танлашда ўқув ишларининг аниқ мақсади ҳисобга олинади. Янги материални баён қилишда кўпинча ўқитувчининг ҳикояси татбиқ қилинади, материални такрорлашда суҳбат ва изоҳли ўқишдан фойдаланилади, олган билимларни турмушга татбиқ қилишга ўргатишда амалий машқлар ўтказиш каби қатор усуллар қўлланилади.

Ўқувчилар билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш ва баҳолаш

Касб-ҳунар таълими бўйича ўзлаштиришни ҳисобга олиши ўқувчиларнинг меҳнат фаолияти жараёнида уларнинг илмий-техникавий билимлари ва меҳнат кўникмалари ҳамда малакаларини даражасини текшириш ва баҳолашдан иборатдир. Меҳнат ва ҳунар таълимининг ҳамма босқичларида ўқувчиларнинг ўзлаштиришини аниқлаш, янги материални мустаҳкамлаш вақтида касб-ҳунар таълими усулларини эгаллаш ҳамда мустаҳкам меҳнат топшириқларини, график ишларини ва уй вазифаларини бажариш вақтида ўқувчиларнинг касб-ҳунар таълимига оид билимлари ҳамда меҳнат кўникма, малакалари текширилади ва уларга баҳо қўйилади.

Ўқувчиларнинг ўқув-меҳнат фаолиятини мунтазам текшириб бориш ва унга баҳо қўйиш уларнинг берилган топшириқларини ўз вақтида пухта бажаришларини таъминлайди, илмий-техникавий билимларни, меҳнат кўникмалари ва малакаларини астойдил эгаллашга ундайди.

Ўқув-меҳнат фаолиятини текшириш ва унга баҳо қўйиш жараёнида меҳнат ўқитувчиси, уста ўқувчиларнинг билимлари, кўникма ва малакаларида мавжуд бўлган камчиликларнинг сабабларини аниқлайди ва

уларни тузатиш тадбирларини белгилайди. Ўқувчиларнинг ўзлаштиришини текшириш ўқитувчи, устага ўзининг педагогик фаолияти натижаларини ҳам баҳолашга, яъни у ўқув материални кўрсатиши, меҳнат ва ҳунар таълимининг ташкилий шакллари, усулларидан ҳам кўрсатмаларни қўлланмалардан самарали фойдаланишга, мустақил ишларни ташкил этиш, уларнинг бажарилишига раҳбарлик қила олишига баҳо бериш имконини яратади. Шундай қилиб, ўзлаштириш тўғрисида олинган маълумот ўқитувчига, устага ўқувчиларнинг билим ва амалий фаолиятига самарали раҳбарлик қилиш имконини туғдиради. Ўқувчиларнинг илмий-техникавий билимларини меҳнат кўникмаларини ва малакаларини ҳар қандай текшириш асосида баҳо қўйиш ётади.

Баҳо қўйишда оқилона йўл тугилиб, услубий жиҳатдан тўғри ёндошилганда у ўқувчининг қизиқиши ҳамда ўқишга бўлган хоҳишини рағбатлантириш ва аксинча нотўғри қўйилган баҳо унинг ўқишига салбий таъсир этиши мумкин. Баҳо тарбиявий воситалардан бири бўлмоғи даркор. Шунинг учун ҳам баҳо қўйишда уста ва ўқитувчининг ниҳоятда объектив бўлиши талаб қилиниди. Баҳо сира ҳам ошириб юборилмаслиги керак. Чунки, бу ўқувчини ва унинг ота-онасини нотўғри фикрга олиб боради. Шунингдек, баҳоларни пасайтириб юбориш ҳам зарарлидир, чунки у ўқувчини камситади, ўз кучига бўлган ишончни йўқотади, ўқишга қизиқишни пасайтиради.

Кўпинча уста ва ўқитувчилар ўқувчиларнинг интизомига оид бирорта камчилиги учун баҳони пасайтириш каби хатоларга йўл қўядилар. Бу ўринда уста ва ўқитувчи тарбиявий таъсир курсатишининг бошқа воситаларидан фойдаланиши лозим.

Касб-ҳунар таълимида ўзлаштиришни ҳисобга олиш бу ўқувчиларнинг билимлари, кўникма ва малакалари даражасини текшириш ва баҳолашдан иборатдир.

Ўқувчиларнинг ўзлаштиришини ҳисобга олиш яъни аниқлаш, янги материални мустаҳкамлаш вақтида, ўтилган ўқув материалларини ўзлаштириш, меҳнат усулларини эгаллаш ва мустақил меҳнат топшириқларини, график ишларини ва уй топшириқларини бажаришлари ҳамда ўқувчиларнинг билимлари текширилади ва унга баҳо қўйилади.

Ўқувчиларнинг ўқув-меҳнат фаолиятини мунтазам текшириб бориш ва унга баҳо қўйиш уларнинг берилган топшириқларни ўз вақтида ва пухта, мустақил бажаришларини таъминлайди, илмий-техникавий билимларни, меҳнат кўникмалари ва малакаларни астойдил эгаллашга ундайди. Шу билан бирга ўқитувчи ва ишлаб-чиқариш таълими ўқитувчиларининг ўқувчиларда мавжуд бўлган камчиликларини аниқлаш билан бирга уни тузатиш чораларини излашга ундайди.

Бундан ташқари ўқувчиларнинг ўзлаштиришини текшириш ўқитувчиларнинг фаолиятига баҳо беришга ҳам асос бўлади. Яъни, у ўқув материални қанчалик тушунарли қилиб баён қила олиши ва меҳнат усулларини кўрсатиши, меҳнат ва хунар таълимининг ташкилий шакллари, усуллари ҳам кўрсатмалардан самарали фойдаланишига, мустақил ишларни ташкил этиш, уларнинг бажарилишга раҳбарлик қила олишига баҳо бериш имконини беради.

Касб-хунар таълими бўйича ўзлаштиришни баҳолаш мезонлари.

Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларига ўқитувчи, уста беш балли тизим бўйича баҳо қўяди. Баҳо қўйишнинг беш балли тизимини амалда татбиқ этишда сўзлар билан ифодаланадиган «аъло», «яхши», «қоникарли», «ёмон», «жуда ёмон» деган баҳоларни «5», «4», «3», «2», «1» рақамлари билан алмаштириш мақсадга мувофиқ деб топилган. Рақамли баҳолар кўпроқ аниқлиги, пухталиги ва фойдаланиш учун қулайлиги билан фарқ қилади.

Кўпинча уста ва ўқитувчилар ўқувчиларнинг интизомига оид бирорта камчилиги (кечикиб келиши, маш\улотларга келмай қолиши, дарс

вақтида гаплашиб ўтириши ва ҳоказолар) учун баҳони камайтириш каби хатога йўл қўядилар. Бу ўринда уста ва ўқитувчи тарбиявий таъсир кўрсатишнинг бошқа воситаларидан фойдаланиши лозим.

Қуйидаги баҳо мезонлари белгилаб чиқилган.

Ўқув материални бутун тафсилотлари билан билиш ва тушуниш, материални изчил, мантиқан боланган ҳолда хатосиз баён этиш, ҳисоб-китоб ва графика ишларини намунали бажариш, меҳнат топшириқларини бажариш вақтда олинган илмий-техникавий билимларни мустақил, дадил ва тўри татбиқ этиш, меҳнат усулларини тўри бажариш (меҳнат ва ҳунар таълими дастурининг талаблари доирасида), техникавий талаблар доирасида сифат кўрсаткичларига риоя қилиш, ишни вақт нормаси доирасида бажариш «5» баҳо билан баҳоланади.

«4» баҳо бутун ўқув материалларини билиши ва тушуниши, уни озаки ва ёзма равишда тўри баён этиши, ҳисоб-китоб ва графика ишларини тўри ва пухта бажариши, олинган билимлардан ўқув-меҳнат топшириқларини, берилган ишни белгиланган вақт нормасига мувофиқ вақтида бажарганлиги учун қўйилади.

«3» баҳо дастурдаги асосий материални бундан кейинги ўқув-меҳнат вазифаларини бажаришга имкон берадиган ҳажмда билиши ва тушуниши, ўқув материални бирмунча хато ва камчиликлар билан, ўқитувчининг озгина ёрдами орқали содда қилиб баён этиши, меҳнатни ташкил этишда бир оз камчилик бўлган ҳолда белгиланган вақт нормасини 75% бажаргани учун қўйилади.

«2» балли баҳо дастур материалининг кўп қисмини яхши тушунмаслик, уни қўпол хатолар билан баён қилиш, ҳисоб-китоб ва графика ишларини етарли даражада бажармаслик, олинган билимларни хатоларга йўл қўйиб татбиқ этиш, меҳнат операцияларини кўп хатолар билан бажариш, меҳнатда белгиланган сифат кўрсаткичларини таъминлай олмаслик учун қўйилади.

Бутун дастур материални билмаслик ва тушунмаслик, ўтилган материални баён қилиб бера олмаслик, олинган билимлардан амалда фойдалана билмаслик, меҳнат усуллари кўллана олмаслик, бракка йўл кўйиш учун «1» баҳо кўйилади.

Баҳоларни тарбиявий ролини ошириш масаласи диққатга сазовордир. Шу муносабат билан уста, ўқитувчилар кўйган баҳоларини изоҳлаб бериши муҳимдир. Бу ҳол ўқувчиларга ўз билимларидаги камчиликларини, амалий ишларидаги нақсонларни билиб олишларига ёрдам беради. Баҳоларни мунтазам изоҳлаб бориш уларнинг таълимий ролини оширади.

Дастурий материаллар ўқувчилар томонидан қандай ўзлаштирилаётганлиги тест усулида аниқланади. Ўқув предметлараро ва айна ўқув предметини ўқув юртлариаро ўзлаштириш даражаси сифатини аниқлаш бўйича қиёсий таҳлил қилишни таъминлаш учун тест усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Тест топшириқларини тузиш, уни ўтказиш ва баҳолаш ягона ёндашув асосида амалга оширилади. Тест топшириқлари куйидаги ўзлаштириш даражаларида тузилади:

I ўзлаштириш даражаси - таниш, яъни билиб олиш даражаси. Топшириқ характери: аввал ўрганилган объектлар, хусусиятлар, жараёнларни таниш, таклиф қилинаётган жавоблар орасидан тўғриси таниш.

II ўзлаштириш даражаси - тушиниш, яъни репродуктив даража. Топшириқ характери: намунавий амалларни мустақил равишда ёддан бажара олиш, берилган алгоритм бўйича топшириқларни бажариб тўғри жавобни топиш.

III ўзлаштириш даражаси - кўллаш, яъни билим ва кўникмаларни эвристик кўллаш даражаси. Топшириқ характери: аввалдан ўрганилган намунавий амаллар асосида бажарилиши лозим бўлган янги фаолият

алгоритмини ярата олиш, маҳсулий фаолият кўрсатиш, яъни янги алгоритм тузиш натижасида тўри жавобни топиш.

Ҳар бир даражадаги тест топшириқлари топширилганидан сўнг навбатдаги даражадаги тестларни ишлашга рухсат берилади.

Умумтаълим фанлари ўқитувчилари ўз фанидан ўқувчиларнинг бошланғич билим даражаларини аниқлаш учун ўқув йили бошида умумий ўрта мактаб ҳажмида дастлабки тест назоратини ўтказадилар.

Тажриба-синов майдончаларидаги тажриба гуруҳларининг барча ўқув предметлари ўқитувчилари ўз фанидан ўқув дастури ҳажмида тест топшириқлари тузиб, ҳар бир бўлим тугаганидан сўнг, шу бўлим бўйича тест назорати ишлари ўтказиб боради. Ҳар бир ўтказиладиган тест назоратидаги тест топшириқларининг умумий сони 30 тани ташкил этиб, ҳар бир даражадаги тест топшириқлари сони 10 тадан иборат. Ҳар бир тўри жавоб учун 1 балл, нотўри жавоб учун 0 балл берилади. Ўзлаштириш даражасини миқдор ва сифат жиҳатдан таҳлил қилиш учун ўқувчиларнинг умумий ва ҳар бир тест даражаси бўйича алоҳида ўзлаштириш коэффициентлари ҳисобланади. Ўқитувчилар ўтказган тест назорати билан солиштириш ва унинг ҳолисона баҳоланганлигини текшириш учун илмий-услубий Кенгаш томонидан ҳам тест назорати ишларини ўтказилади ва олинган натижалар таҳлил қилиш учун белгиланган тартибда қайд қилинади.

7 боб. Таълим шакллари

Таълимнинг ташкилий шакллари

XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида буюк чех педагоги Я. А. Коменский (1592—1670) тарихда биринчи бўлиб мактаб таълимида синф — дарс тизимини яратди.

Я. А. Коменскийнинг таълимни ташкил қилиш ҳақидаги қарашлари бир қатор жиддий қаршиликларга учраган бўлса ҳам \арб мамлакатларига

жуда тез тарқалди ва таълимни ташкил қилишнинг бирдан-бир шакли деб эътироф этилди.

Синф — ёши ва билими жиҳатдан бир хил бўлган маълум миқдордаги ўқувчилар гуруҳидир.

Дарс деб бевосита ўқитувчининг раҳбарлигида муайян ўқувчилар гуруҳи билан олиб бориладиган таълим маш\улотига айтилади.

Дарс — ўқув ишларининг асосий ташкилий шаклидир.

Дарс — ўқув ишларининг марказий қисмидир.

Мактабларимиз босиб ўтган тарихий давр ичида таълимни ташкил қилиш шакллари ўзгарди, ривожланди. ҳозир мактабларимизда қўлланилаётган синф — дарс тизими қуйидаги ташкилий шаклларда олиб борилади:

1. +ар қайси синф ёши ва билимига кўра бир хил даражадаги болаларнинг доимий гуруҳига эга бўлади.

2. Дарс маш\улотини асосан 45 минутга мўлжалланган бўлиб, қатъий жадвал орқали олиб борилади.

3. Дарс бевосита ўқитувчининг раҳбарлигида жамоа ва яқка шаклда олиб борилади.

4. Дарс ўтирилаётган материалнинг мазмунига қараб хилма-хил усул билан олиб борилади, таълим тизимининг бир қисми сифатида, албатта, тугалланган билим беради ва навбатдаги билимларни ўзлаштириш учун замин яратадиган қилиб уюштирилади.

Айни пайтда, мактабларимизда таълимни ташкил қилиш шакллари икки турда олиб борилмоқда.

1. Синф — дарс шаклида олиб бориладиган маш\улотлар.

2. Амалий ва тажриба ишлари шаклида олиб бориладиган маш\улотлар.

Синф — дарс шаклида олиб бориладиган маш\улот ўқитувчининг кундалик ўқув материални тизимли баён қилиб беришни, хилма-хил

усуллардан фойдаланишини, ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини изчиллик билан ҳисобга олиб боришни, ўқувчиларни мустақил ишлашга ўргатишни ўз ичига олади.

Амалий ва тажриба ишлари шаклида олиб бориладиган маш\улотлар синф шароитидан ташқарида, ўқув устахонаси, тажриба ер участкаларида экскурсиялар ўтказиш йўли билан олиб борилади.

Ҳозирги замон дидактикаси кўп йиллар давомида тўпланган ўқитиш қоидалари, фан ютуқлари ва ил\ор тажрибалар асосида бойиб бормоқда дейишга асос бор. Аммо ўқув жараёнининг ҳамма қисмларини ўқитишни ташкил қилишнинг мазмуни, усуллари, воситалари ва шакллари билан муносабатлари яхши очиб берилмаган. Буларнинг ҳаммаси дидактик қоидалардан амалда фойдаланишни қийинлаштиради. Мактаб олдида турган янги вазифалар ва эҳтиёжлар ўқувчиларга бериладиган таълим ва тарбия сифатини ошириш, уни янада ривожлантириш ва юқори босқичга кўтаришни талаб қилади.

Ўқитувчи ўзининг аниқ шароитлари ва имкониятларига кўп мос келадиган ўқув жараёнини онгли равишда танлаб олиши фойдадан холи эмас. Бу иш дарснинг муҳим томонларини танлашдаги таваккалчиликка, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш жараёнини бошқаришга қандайдир тасодифий ёндашишга йўл қўймайди.

Дарсга қўйиладиган талаблар

Дарс, юқорида айтиб ўтилганидек, ўқитишни ташкил этишнинг ўзгармас шакли эмас. Ўқув амалиёти ва педагогик тафаккур доимо уни такомиллаштириш йўллари излайди. Бу соҳада турли хил кўрик-танловлар, жумхурият миқёсида ўтказилаётган педагогик ўқишларда ўртага қўйилаётган ил\ор ўқитувчиларнинг фикр ва мулоҳазалари диққатга сазовордир.

Турли-туман фикр ва мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда дарс қуйидаги умумий дидактик талабларга жавоб бериши лозим:

1. +ар бир дарс маълум бир мақсадни амалга оширишга қаратилган ва пухта режалаштирилган бўлмо\и лозим.

2. +ар бир дарс мустаҳкам \оявий-сиёсий йўналишга эга бўлмо\и лозим.

3. +ар бир дарс турмуш билан, амалиёт билан бо\ланган бўлмо\и лозим.

4. +ар бир дарс хилма-хил усул, услуб ва воситалардан унумли фойдаланган ҳолда олиб борилмо\и лозим.

5. Дарсга ажратилган ҳар бир соат ва дақиқаларни тежаб, ундан унумли фойдаланмоқ лозим.

6. +ар бир дарс ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаоллиги бирлигини таъминламо\и лозим.

7. Дарсда ўқув материалларининг мазмунига оид кўрсатмали қуроллар, техника воситалари ва компьютерлардан фойдаланиш имкониятини яратмоқ лозим.

8. Дарс маш\улотини бутун синф билан ёппасига олиб бориш билан ҳар қайси ўқувчининг индивидуал хусусиятлари, уларнинг мустақиллигини ошириш ҳисобга олинади.

9. +ар бир дарсда мавзунинг характеридан келиб чиқиб, халқимизнинг бой педагогик меросига мурожаат қилиш ва ундан фойдаланмоқ имкониятини изламоқ лозим.

Синф-дарс шаклидаги дарс турлари ва уларнинг тузилиши

Бир соатлик дарсга мўлжалланган дастур материалларининг мазмунини баён қилиш учун дидактик мақсад ва талабларга мувофиқ равишда ташкил қилинган маш\улот тури дарс турлари деб юритилади.

Таълим тизимида энг кўп қўлланиладиган дарс турлари қуйидагилардир:

1. Янги билимларни баён қилиш дарси.
2. Ўтилган материалларни мустаҳкамлаш дарси.
3. Ўқувчиларнинг билим, малака ва кўникмаларини текшириш ва баҳолаш дарси.
4. Такрорий-умумлаштирувчи ва кириш дарслари.
5. Аралаш дарс (юқоридаги дарс турларининг бир нечтасини бирга қўлланиш).

+ар бир дарс турининг маълум тузилиши ва хусусиятлари бор, бу нарса ўқитувчининг ўқув материални тўри ва самарали тушунтиришига, мустаҳкам эсда қолдиришга, такрорлашга ва унинг ўзлаштирилишини назорат қилиб боришига ёрдам беради.

Маълум бир дарс тури билан олиб бориладиган машўлотларда иккинчи, ҳатто учинчи бир дарс турининг элементлари бўлиши мумкин. Масалан, мактабларимизда энг кўп қўлланиладиган дарс турларидан бири — янги билимларни баён қилиш дарсидир. Бу дарс тури қуйидагича тузилади:

- а) янги билимларни баён қилиш;
- б) янги билимларни мустаҳкамлаш; .
- в) янги билимлар устида машқ қилиш;
- г) янги билимларга боʻлиқ ҳолда уй вазифалари топшириш.

Демак, дарс бошдан-оёқ бир дарс тури билан олиб борилмайди, балки шу дарсда янги билимни баён қилиш билан бирга уни мустаҳкамлаш (иккинчи бир дарс тури элементи — савол-жавоб ўтказиш), янги билимлар устида машқ ўтказиш (учинчи бир дарс тури элементи—масала ва мисоллар ечдириш, грамматик таҳлил, график ишлар олиб бориш), уйга вазифа (бошқа бир дарс элементи — тушунтириш, йўл-йўриқлар кўрсатиш ва ҳоказо) каби бошқа элементларнинг бўлиши ҳам мумкин. Шунга қарамай, дарсдан кўзланган мақсад ўқувчиларга янги билим беришга

қаратилган бўлса, бутун дидактик усуллар шунга бўйсундирилади. Шунинг учун ҳам бундай дарс янги билим бериш дарси деб аталади.

Маълум дарс тури билан иш олиб борилаётганда бошқа бир дарс элементлари асосий дарс туридан ўрин олиши ва айни пайтда асосий дарс турининг тузилишини ташкил қилиши мумкин.

Демак, дарс тузилиши у ёки бу дарс турининг тузилишини, унинг қисмларини англатади.

Бирок, дарс турлари тузилишидаги ҳар қандай қисм—дидактик усул, дарс тузилиши бўлавермайди. У ўқитиш усули билан бошлангандагина дарс тузилишини ташкил қила олади. Яъни дарс тузилишининг ўзгариши биланоқ дарс олиб бориш усули ҳам ўзгаради. Демак, дарснинг шу қисмига келиб, дарснинг шакли ҳам, усули ҳам ўзгаради, янгиланади. Бу билан дарснинг янги босқичи бошланади.

Дарс тузилишини бирдан иккинчисига ўтиши ва шу орқали дарснинг шакли ҳамда усулларининг ўзгариши дарс босқичи деб юритилади.

Масалан, аралаш дарс турининг тузилиши:

- 1) уй вазифаларини сўраш, текшириб кўриш;
- 2) янги материалларни баён қилиш;
- 3) янги материалларни мустаҳкамлаш;
- 4) уй вазифалари топширишни ўз ичига олади. Бунда:

а) уй вазифаларини кўриш суҳбат (савол-жавоб), мисол ва масалалар ишлатиш йўли билан олиб борилиши мумкин. Бу дарс тузилишининг 1- қисми, дарснинг биринчи босқичи;

б) янги материалларни баён қилиш жараёнида ўқитувчи тушунтириш, ҳикоя қилиш, мактаб маърузаси, суҳбат каби усуллардан фойдаланиши мумкин. Бу – дарс тузилишининг иккинчи қисми, дарснинг иккинчи босқичи;

в) янги материалларни мустаҳкамлаш жараёнида суҳбат, машқ қилдириш, китоб билан ишлаш усулларида фойдаланиш мумкин. Бу — дарс тузилишининг учинчи қисми, дарснинг учинчи босқичи;

г) уй вазифаларини топшириш жараёнида тушунтириш, суҳбат усулидан фойдаланиш мумкин. Бу — дарс тузилишини тўртинчи қисми, дарснинг тўртинчи босқичидир.

Юқорида кўриб ўтилган дарс турларининг ҳаммаси ўз тузилишига эга бўлганидек, маълум босқичларга ҳам ажралади.

Такрорий-умумлаштирувчи дарс, одатда, дастурнинг маълум бир қисми ёки йирик мавзу ўтиб бўлганидан кейин ишлатилади. Бунда ўтилган материалларни такрорлаш — қайта эса тушириш ва мустаҳкамлаш мақсадида ўтилган материалларни қамраб олган ва бир-бирига боʻлиқ бўлган саволлар орқали умумлаштириш назарда тутилади.

Одатда, такрорий-умумлаштирувчи дарсни ўтишда, ўқувчиларнинг тайерланишлари учун вақт берилиши, машʼулотдан олдинги материал юзасидан саволлар бериб қўйилиши, фойдаланиш лозим бўлган адабиётларнинг рўйхати берилган бўлиши лозим.

Юқори синфларда баъзан ўқув материалларининг маълум қисми ёки йирик мавзунини бошлаш олдидан кириш дарслари ҳам олиб борилиши мумкин. Бундай дарслар, одатда, ижтимоий фанлар бўйича ўтказилади. Бунда, албатта, ўқувчиларнинг мустақил иш олиб боришлари назарда тутилади. Адабиёт дарсларида кўпинча ўқувчилардан ўқув дастурида белгиланган йирик бадиий асарни ўқиб чиқишлари, мавзуга оид сахна асарлари, кинофильмларни кўрган бўлишлари талаб қилинади.

Синф-дарс шаклидаги машʼулотларни ташкил этиш

Ҳар бир дарснинг муваффақияти кўп жиҳатдан машʼулотни тўри ташкил этишга боʻлиқ. Мактабларимизда дарснинг бошланиш даврини — дарснинг ташкилий дақиқалари деб юритилади. Тўри, дарснинг шундай бир кичик ташкилий қисми ҳам бўлмоғи лозим. Бироқ, бу дарс шаклининг

бирор босқичи ёки тузилишига кирмаслиги керак. Ташкилий дақиқада синфнинг тайёргарлигини синчиклаб кузатиш муҳимдир.

Тажрибали ўқитувчилар фурсатни қўлдан бермай, ўқувчилар диққатини чалқитмай, дарҳол иш бошлаб юборадилар,

Айни пайтда ўқитувчи олдида икки вазифа — бутун синф ўқувчилари диққатини ўзига жалб қилиш ва бутун синф ўқувчиларини тезлик билан машғулотга фаол киришишларини таъминлаш вазифалари туради.

Дарс машғулотдан кўзланган мақсадни равшан ва аниқ қилиб уқтириш билан бошланади. Дарс янги материални баён қилишга қаратилган бўлса, дарс мавзуси айтилади.

Дарсда режада мўлжалланган материални ўтиб бўлингач, у албатта яқунланиши, хулосалар чиқарилиши керак.

Дарсни ташкил этиш ва олиб боришдаги бош мақсад — таълим жараёнининг самарадорлигини таъминлашдир.

Бунинг учун:

а) ўтилаётган мавзудан кўзланган мақсадни уқтириш билан бир вақтда, ўқувчилар материални фаол идрок қилишга сафарбар этилган бўлишлари керак. Яъни, ўқитувчи баён қилаётган материаллар ўқувчиларни мустақил фикр юритишга, онгли ўзлаштиришга интилишларини таъминламоқчи лозим;

б) ажратилган вақт ичида ўқитувчи материалларни тизимли ва изчил баён қилиш билан бир вақтда, ўқувчиларни ҳам, албатта, мавзуга оид мустақил иш олиб боришларини таъминлаш жуда муҳимдир.

Ўқитувчи дарс материалларини баён қилиш жараёнида ўқувчиларга муаммоли вазият тулдирадиган саволлар берсин ва ўқувчилар ахтариш, фикрлаш ва изланишлар йўли билан баён қилинаётган материалларни пухта ўзлаштириб оладиган бўлсинлар. Бунда умумсинф жамоаси ва ҳар қайси ўқувчининг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинган бўлмоқчи лозим;

в) эндиликда дарсда узоқдан-узоқ вақт сарфлаб ўқувчиларнинг билимини аниқлаш ва баҳолаш, билимларни баён қилиш ва мустақамлашда ўқувчилари штирокини чеклаб қўйиш каби ҳолларга барҳам берилмоқда. Билимларни баён қилиш жараёнида ўқувчилар фаоллиги (о\заки ва ёзма машқлар, лаборатория-тажриба ишлари, мустақил ижодий ишлар) ишга солинмо\и лозим. Бу, ўз навбатида, ўқувчиларнинг олдиндан ўзлаштирган билимларини ҳам ишга туширишга хизмат қилади ва тў\ри баҳолаш учун катта имконият ту\диради;

г) ўқувчиларнинг мустақил мантиқий фикр қилишлари, кунт, продаларини тарбиялаш ҳамда нутқ маданиятини ривожлантириш, тегишли кўникма ва малакалар билан курулантиришда мустақил ишнинг аҳамияти ҳаминиши диққат марказида бўлиши, дарс жараёнини шу мақсадга мувофиқ куриш назарда тутилмо\и лозим;

д) дарс жараёнида ўтилаётган ўқув материалларининг бошқа фанларнинг алоқадор мавзулари билан бо\ланишини кўрсатиш ҳам муҳим аҳамиятга моликдир.

Семинар ва амалий-тажриба шаклидаги маш\улотлар

Семинар маш\улотлари ўқувчиларнинг мавзудаги муҳим масалаларни чуқур урганиш юзасидан мустақил ишлашини, кейинчалик уларни жамоа бўлиб муҳокама қилишини ташкил этиш шаклидир.

Мавзу ўрганилгунга қадар ўқитувчи ўқувчилар учун савол ва топшириқлар тузиб чиқади. Кириш маш\улотида у ўқувчиларни материалнинг мазмуни, қилинадиган ишнинг характери билан қисқача таништиради, уларга ҳар қайси семинар учун топшириқ беради ва тайёрланиш учун адабиёт кўрсатади. Бир хил вазифалар ҳамма учун умумий бўлади, бошқа вазифалар айрим ўқувчиларга ёки 3—4 кишидан тузилган гуруҳга берилади. Бунда ҳамма ўқувчилар семинар учун дастурдаги мажбурий материаллар минимумини ишлаб чиқишлари керак.

Семинарларга 2—3 ҳафта тайёргарлик кўрилади. Ўқувчилар адабиётни ўрганадилар, материал йиқидилар, ҳар хил кузатишлар ўтказадилар, ўз ахборотлари юзасидан тезислар тузадилар.

Семинарлар ўқиш вақтида ўтказилади. Бундай машғулотлар миқдори мавзунинг мазмунига ва уни ўрганиш учун ажратилган вақтга боғлиқ. Ўқувчилар машғулотларда ахборот берадилар; уларга турли хил намойиш этиладиган нарсаларни илова қиладилар. Масалани муҳокама қилишда ҳамма ўқувчилар иштирок этишади. Семинарга пухта тайерланиш учун ўқитувчи айна бир вазифани ҳаммага ёки бир неча ўқувчига бериши, маърузачини эса машғулот бошланишида тайинлаши мумкин.

Семинар машғулоти ўқитувчи раҳбарлигида ўтказилади, у ўқувчилар ишини йўналтириб туради, мавзу саволлари муҳокамасини яқунлайди, зарур қўшимча, тузатишлар киритади, материални тизимга солади. Маъруза қилган, муҳокамада қатнашган ўқувчиларга баҳо қўйилади.

Бу усулнинг афзаллиги ўқувчилар эътиборини дарсга жалб этиш билан уларнинг қизиқишини орттириш, ўз устида мустақил ишлашга, фикрлашга ўргатиш, дарсни фаоллаштириш ва ўқувчилар қобилиятини ўстиришдир.

Амалий тажриба машғулотлари синф — дарс тизими шаклида олиб борилмайдиган машғулот тури бўлиб, у махсус жиҳозланган хона ёки алоҳида ажратилган тажриба участкасида, шунингдек, бевосита таълим ишига алоқадор маълум объектни кузатиш, ўрганиш йўли билан олиб бориладиган машғулотдир.

Таълимнинг бундай машғулотларини ташкил қилиш икки хил йўл билан олиб борилади:

1. Амалий тажриба машғулотлари.
2. Экскурсиялар.

Амалий тажриба машғулотлари ҳам ўз характерига кўра икки турга эга:

1. Мактаб устахонасида олиб бориладиган маш\улотлар.

2. Мактаб тажриба ер участкасида олиб бориладиган тажриба маш\улотлари.

Амалий тажриба маш\улотларининг синф-дарс шаклидаги маш\улотдан фарқи шундаки, бу маш\улот турида ҳар қайси ўқувчини ўзига хос ишлатиш, кўникма ва малўқитувчиакалар билан қуроллантириш назарда тутилади. Бу маш\улотлар асосий иш тури билан бирга ўқувчиларни материал, асбоб ускуна билан таъминлаш, йи\иштириб олиш, иш ўрнини тоза тутиш каби ташкилий масалаларни ҳам ўз ичига олади.

Амалий маш\улотларни олиб боришда қуйидагиларга риоя қилинади.

Ўқитувчи дастлаб маш\улотнинг мазмунини тушунтиради, дастлабки иш намунасида ўзи ишлаб кўрсатади. Ўқувчиларга материаллар ва асбобларни тарқатади. Яккама-якка ва ёппасига иш жараёнини бошлайди, йўлланмалар беради, бажарилган ишларни йи\иштиради. Маш\улотни якунлайди, иш ўрнини қайта тартибга келтиради.

Амалий маш\улотларнинг назарий асослари синфда ўтилиб, маш\улотнинг ташкил қилинишига оид йўл-йўриқ ва кўргазмалар ер участкасида ёки маш\улотнинг мазмунига оид жойда берилади.

Ўқувчиларининг ижтимоий-фойдали меҳнатлари жамоа хўжаликларида, пахта майдонида, бо\дорчилик ва чорвачилик соҳасида олиб борилади, бригада асосида амалга оширилади. Аммо унинг мазмуни ва ташкилий шакллари анча мураккаб ва хилма-хилдир.

III ҚИСМ

ТАРБИЯ ЖАРАЁНИ

8 боб. Тарбия жараёнининг моҳияти ва мазмуни.

Тарбия жараёнининг хусусиятлари.

Тарбия назарияси — педагогика фанининг бир қисми бўлиб, тарбиявий жараённинг мазмуни, усули ва ташкил этилиши масалаларини

ўрганади, ҳаётга янгича сиесий ва иқтисодий нуқтаи назардан ёндашиш ўсиб келаётган ёш авлод тарбияси билан боʻлиқ жараёни ҳам қайтадан кўриб чиқишни тақозо этмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигига эришуви таълим ва тарбиянинг миллий шакллари ривожланишига кенг имкониятлар очиб берди. Тарбия назарияси Марказий Осиё файласуфларининг ва халқ педагогикасининг тарбия борасидаги бой тажрибаларига таянади. Тарбия назарияси ўз қоидаларини асослаш учун фалсафа, социология, этика, эстетика, физиология, психология фанлари маълумотларидан фойдаланади. Тарбия назарияси педагогиканинг бошқа бўлимлари: педагогиканинг умумий асослари, таълим назарияси, мактабшунослик билан узвий боʻлангандир.

Тарбия жараёнининг моҳияти шу жараён учун характерли бўлган ва муайян қонуниятларда намоён бўладиган ички алоқа ва муносабатларни акс эттиради.

Ҳозирги замон педагогикасида тарбия тарбиячининг тарбияланувчи шахсига оддий таъсир кўрсатиши эмас, балки тарбиячилар ва тарбияланувчиларнинг аниқ бир мақсадга қаратилган, бир-бири билан ҳамкорликда қиладиган муносабатлари ва ўзара таъсир кўрсатиши эканлиги алоҳида таъкидланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни оила, давлат олдидаги масъулиятини англаб етадиган ҳар томонлама етук шахсни шакллантирувчи, интеллектуал ва илмий кучларни тараққий эттиришдек юксак маданиятларни белгилаб берди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XIII сессиясида таълим ва маданиятни ривожлантириш ҳамда ислоҳ қилиш, интеллектуал ва маънавий кучларни мустаҳкамлаш муҳим аҳамиятга моликлиги қайд этиб ўтилди. Бугунги кунда шунчаки билим эгаси бўлган инсонни эмас,

балки иждокор, ўз истеъдоди билан ажралиб турувчи ишбилармон инсонни тарбиялаш замон тақозосидир.

Тарбия жараёнида кишининг турли қобилиятлари ривожлади, \оявий, ахлоқий, иродавий, эстетик хислатлари шаклланади, табиатга, жамиятга илмий қарашлар тизими таркиб топади, жисмоний куч-қувватлари мустаҳкамланади.

Бола катталарнинг тажрибаларини сует ҳолда эмас, балки фаол равишда ўзлаштиради: бу ўзлаштиришда унинг онгли ҳаракати, тиришқоқлиги катта аҳамиятга эга бўлади. Тарбияланувчилар муайян даражада фаол фаолият кўрсатмасалар тажриба ва билимни ўзлаштира олмайдилар. Боланинг ёши ул\яйгани сари бу фаоллик тобора кўпроқ мустақил хусусиятларга эга бўлиб боради; тарбияланувчилар ўзларида дунёқарашни таркиб топтиришга, ўз-ўзини такомиллаштириш, табиат, жамият ва турмушда учрайдиган ҳодисаларни тушунишга ҳамда идрок этилган нарсаларга танқидий муносабатда бўлишга кўника борадилар.

+амма даврларнинг ил\ор кишилари тарбияга юқори баҳо берганлар. Халқ донишмандлари ва мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улу\бек, Алишер Навоий, Завқий, Фурқат, Аваз Ўтар, ҳамза, Абдулла Авлоний инсон камолотини илм-фан ва тарбияда деб билдилар.

Тарбия қоидалари

Тарбия қоидаси — педагог таълим ва тарбия жараёнини яхшироқ ташкил этиш мақсадида фойдаланадиган бошлан\ич ҳолат, раҳбарлик асосидир. Тарбия қоидалари ўқитувчи, тарбиячиларга йўл-йўриқ кўрсатувчи қоидалар ҳисобланади, янги кишини шакллантириш вазибалари билан белгиланади. Тарбия қоидалари Шарқ ва Марказий Осиё файласуф — донишмандларининг фикрлари ва миллий педагогика эришган нутукларга асосланади. Тарбия қоидалари мустақил характерга эга бўлиб, тарбиянинг ўзига хос хусусиятларини ва қонуниятларини акс

эттиради. Тарбиявий жараёнда бу қоидаларга риоя қилиш унинг самарасини оширади, яхши натижаларга олиб келади.

Тарбиянинг мазмуни, ташкил этилиши, усуллари ва уларга қўйиладиган талаблар шу қоидаларда ўз ифодасини топади.

Тарбиянинг моҳияти, мазмуни, қоидалари мамлакатимизда янгича иқтисодий муносабат шароитларининг ўзгарганлиги сабабли кенгайиб бормоқда.

Тарбиявий жараёни яхшилаш, уни давр талабига жавоб берадиган ҳолга келтириш учун деярли барча қоидаларни, усулларни, \оёларни қайтадан кўриб чиқишимиз, бола.шахсига эътиборни қаратишимиз, йиллар давомида тўпланган ижобий тажрибадан унумли фойдаланишимиз зарур.

Тарбия қоидаларига қуйидагиларни киритиш мумкин: тарбиянинг маълум мақсадга қаратилганлиги, тарбиянинг инсонпарварлик ва демократик қоидаси, тарбияни ҳаёт билан, меҳнат билан бо\лиқлиги қоидаси, тарбияда миллий-маданий ва умуминсоний қадриятларнинг устиворлиги қоидаси, тарбияда ўқувчиларнинг ёш ва шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш қоидаси, изчиллик, тизимлилик, тарбиявий таъсирларнинг бирлиги ва узлуксизлиги қоидаси ва бошқалар.

Тарбиянинг мақсадга қаратилганлиги қоидаси. Тарбиядан кўзланган асосий мақсад, ҳар томонлама маънавий ривожланган ақлий ва ахлоқий баркамол шахсни шакллантиришдан иборат. Шунга кўра тарбиявий фаолиятнинг мазмуни, ташкилий шакллари ва усуллари шу мақсадга эришишни кўзда тутаяди.

Умумий таълим мактабининг асосий вазифаси — шахснинг ақлий, ахлоқий, ҳис-туй\ули ва жисмоний ривожланиши, қобилиятларини ҳар томонлама камол топтириш, имкони борича қулай шароитлар яратишдан иборатдир. Шунингдек, ўқувчиларда миллий \урур ва миллий ахлоқ-одобни шакллантиришни кўзда тутаяди.

Тарбиявий иш маълум мақсадни кўзловчи ва узлуксиз давом этадиган жараёндир. Кўпинча бир неча мақсад ва вазифа бирданига бажарилади, бу эса ўқувчилар жамоасининг ақлий ва ахлоқий ўсишини таъминлайди.

Мақсадга интилиш ва мақсад бир хил нарса эмас. Яхши бир мақсад изҳор қилинган бўлса-да, аммо бу мақсадни амалга ошириш учун ҳеч қандай иш қилинмаган бўлиши мумкин. Шунинг учун мақсадни амалга ошириш учун ҳаракат қилиш лозим.

Шахснинг шаклланиш манфаатлари ҳар бир педагогик тадбирни тарбиянинг умумий мақсадлари билан болашаки, уни режали тарзда ва қатъий суръатда амалга оширишга ҳаракат қилишни талаб этади.

Маълумки, Ўзбекистон ўтиш жараёнини бошдан кечирмоқда. Ҳозирги шароитда ёшларни жамиятимиз ояларининг кучига ишонтириш, янги жамиятни барпо этишда ўз ҳиссаларини қўшишга ижтимоий-фойдали меҳнатда бевосита иштирок этишга рабатлантириш жуда муҳимдир.

Тарбиянинг маълум мақсадга киритилганлик қондаси болалар жамоасининг ривожланиш истиқболларини кўра билишга ёрдам беради. Ҳар бир тарбиявий тадбир олдиндан пухта ўйланган, муайян мақсадни амалга оширишга бўйсундирилган бўлса, унинг оявий-сиёсий даражасини кўтаради, танланган усул ва воситалар мақсадга мувофиқ келади, уларнинг тарбиявий таъсири юқори бўлади.

Тарбияда инсонпарварлик ва демократия қондаси. Тарбияда инсон шахсини олий ижтимоий қадрият деб тан олиш, ҳар бир тарбияланувчининг бетакрор ва ўзига хослигини ҳурматлаш, унинг ижтимоий ҳуқуқи ва эркинлигини ҳисобга олиш лозим.

Тарбияни демократиялаш – тарбиячи ва тарбияланувчи ўртасидаги ўзаро ишонч, ҳамкорлик асосида педагогик муносабатлар моҳиятини ўзгартириш демакдир. Бу тарбия ишига жамоатчиликни жалб этиш, унинг ривожланишига жамоат омилини киритиш демакдир.

Ўқитувчи ўқувчига , аввалгидек, тарбия объекти эмас, худди ўзи каби субъект деб қараши даркор.

Тарбияда изчиллик, тизимлилик — тарбиявий таъсирларнинг уй\унлиги ва узлуксизлиги қоидаси. Тарбияга яхлит тизимли ёндашиш тарбиянинг педагогик ҳаракатнинг пировард натижасига йўналтирилганлик даражасини белгилаб беради. Бунда педагогик мақсад ва вазифалар, унинг мазмуни тарбиявий жараённинг барча қатнашчилари томонидан тан олинishi шарт.

Шунга аҳамият бериш лозимки, амалда тарбиявий жараён умумнинг иши ва узлуксиз бўлсин, барча ёшдаги болаларни қамраб олсин, тарбиянинг барча томонлари ҳамоҳанг бўлсин, турли ижтимоий, жамоат ва давлат институтлари ва муассасаларини шахс камолотини шакллантириш борасидаги ҳаракатлари мужассамлашсин.

Тарбия ишида изчиллик жуда муҳимдир. Тарбиячи аввалига болалардан бирор нарсани талаб қилиб, сўнгра ўзининг бу талабини унутиб қўйса ёки ўзи бу талабга хилоф иш тутса, бу ҳол тарбияга жуда ёмон таъсир қилади. Ўқитувчи субутли; ўз лафзига собит бўлмо\и керак. Масалан: «Эртага кундаликларингизни текшираман», «Оёқ кийимларингизни мойланганлигини кўраман» деб ваъда бердингизми, ижросини унутманг. Педагог бирор тарбиявий тадбир уюштиришни болаларга ваъдасини эсдан чиқариб қўйса, ўқувчилар бундай ўқитувчига ишонмай қўядилар. ҳар бир педагогнинг иши билан сўзи бир бўлиши лозим.

Болаларга бирданига жуда кўп талаб ва қоидаларни тақдим қилиш мумкин эмас. Болаларга тарбия ва таълим беришда узлуксизлик ва тизимлиликка риоя қилиш керак.

+амма тарбиячилар ўқувчига бўлган муносабатларида бир-бирларига зид ҳаракатда бўлмасликлари, бир хил ягона талаб қўйишлари лозим. Тарбиявий ишда бундай изчиликка риоя этиш жуда ҳам муҳимдир.

Ўқувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатишда изчилликка риоя қилиш, муомалани аввалгича давом эттириш ва бир хил талаб қўйиш муваффақият қозонишнинг энг муҳим шартларидан биридир. Афсуски, амалда баъзан оила мактабнинг талабларини қўллаб-қувватламайдигина эмас, балки ўқувчига тесқари таъсир кўрсатади. Ўқитувчилар орасида ҳам талабларнинг бир хиллиги ҳамиша таъминланавермайди. Тарбия узок муддатли, мураккаб жараён бўлиб, унда ота-она, ўқитувчи, жамоатчилик ва бошқалар қатнашадилар. Шу сабабли уларнинг ишида изчиллик ва давомийлик бўлишига риоя этиш, ўқувчиларнинг тарбияланганлик даражасини, тарбия усуллари ва шаклларини ўз вақтида аниқлаб олиш жуда муҳимдир. Бу қоида тарбия ишида тарбияни амалга оширадиган барча бўлинларнинг (оила ва мактаб, ўқувчилар ва ёшлар ташкилотлари, мактабдан ташқари тарбия муассасалари ва ишлаб чиқариш жамоаларининг, кенг жамоатчиликнинг) ҳамжиҳат ва бамаслаҳат иш кўришини кўзда тутати. Чунки тарбиявий таъсирдаги тизимлилик фақат ёшларни эмас, балки аҳолининг барча қатламини қамраб олиши керак. Аҳоли қатламларини тарбия тизимига жалб қилишдаги ранг-баранг шакл ва усуллари ижтимоий-иқтисодий ҳам педагогик жиҳатдан, нафақат туб аҳоли, балки Ресубликада истиқомат қилаётган бошқа миллатлар ва элатларнинг этнопедагогикаси позицияси жиҳатдан ҳам таъминланиши керак.

9 боб. Тарбиянинг умумий усуллари

Тарбия усуллари

Бола ўқишни, тарбия олишни истади, ул айиб жамият ҳаётида фаол иштирок этишни хоҳлайди. Педагог уни қай усулда, қандай муносабатлар шароитида, қандай педагогик жараёнда тарбиялаши лозимлигини билиши керак. Шу билан бирга бола ўзини ўзгартиришда фаол иштирокчи эканлигини ҳам унутмаётлиги лозим. Ўқувчилар яқин кишиларининг (ота-онаси, ўқитувчилари, тарбиячиларининг) муносабатларини яхши билса, бу

унга ишда ёрдам берса, шундагина бола педагогик таъсир ўтказишга очик ва мойил бўлади. Ўқитувчи — дўст, мураббий, йўл бошловчи бўлгандагина ўқувчилар ўзларининг ички оламларини очиб кўрсатадилар.

Юқорида айтганимиздек тарбия — тарбиячи ва тарбияланувчи фаолиятларини ўз ичига олган икки ёқлама жараён. Тарбиячилар — билим ва тарбияга эга бўлган кишилар, тарбияланувчилар — билим ва тажриба ўрганувчи ёшлардир. Аммо тарбияланувчилар муайян даражада фаол фаолият кўрсатмасалар, тажриба ва билим ўргана олмайдилар.

Демак, тарбия усули — тарбиячи ва тарбияланувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолият ва ўзаро таъсир кўрсатиш усуллари дир. Илмий адабиётларда тарбия усулларини тарбия методлари деб ҳам юритилади.

«Метод» сўзи грекчадан олинган бўлиб, йўл, усул маъносини билдиради.

Таълим усуллари сингари тарбия усуллари ҳам алоҳида қисмларга бўлинади. Масалан: ўқитувчи синфда биринчи марта синф хонасини тозалаш учун шанбалик уюштирмоқда. Болаларга иш бўлиб беришдан аввал у латгани қандай қилиб хўллаш, парталарни ва полни артиш ҳақида гапириб, кўрсатиб беради. Ўқитувчининг сўзи, бу ерда услуб ҳисобланади. Усул ва услуб бир-бири билан ўзаро боғланган ҳолда педагогик жараён моҳиятига кўра бир-бирига ўтиб туриши мумкин.

Ўқитувчиларнинг жамоа ва индивидуал фаолиятларини мақсадга мувофиқ ташкил қилиш учун тарбия шакллари дан фойдаланилади. Масалан: синф мажлиси, йиғилишлар, эрталабки линейка, клуб ишлари ва бошқалар.

Тарбия воситалари бирон-бир тарбиявий масалани мақсадга мувофиқ йўл билан ҳал қилишни ташкил этиш учун ишлатилади (кўрсатмали кўлланмалар, китоблар, радио, телевидение). Бундан ташқари ўқувчилар жалб қилинган фаолият турлари — кинофильмлар, санъат асарлари, ўқувчининг жонли сўзи, болалар ўйини, спорт, бадий хаваскорлик

тўғараклари ва бошқа фаолият турлари тарбия воситалари бўлиши мумкин. Тарбия воситалари тарбиявий мақсадларни амалга ошириш учун ўқитувчи тарбиячининг тарбия тизимига киритилиши лозим. Масалан, мактаб кутубхонаси тарбия воситаси бўлиши учун ўқитувчи ва кутубхоначи ёзувчилар билан учрашув, ўқилган китобларни муҳокамасини уюштиришлари лозим. Тарбия натижаси тарбиявий жараённинг усуллари, услуби, воситалари ва шаклларида моҳирона фойдаланишга боғлиқ.

Тарбиячилар таъсир этишнинг бола шахсиятига мос усулини, энг мақбул усулни танлаб олишлари, унинг шахсини ўзгартириш учун керакли шароит яратишлари даркор.

Тарбия усуллари ҳар бир болага, ҳар қайси болалар жамоасига алоҳида муносабатда бўлишни назарда тутаяди.

Шундай қилиб, тарбия жараёнида ўқитувчи яқка ўқувчи ёки синф жамоаси манфаати йўлида бирон-бир тарбиявий масалани ҳал қилиш учун ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини, тарбияланганлик даражаларини, педагогик вазият характерини ҳисобга олган ҳолда таъсир этиш шакллари мажмуасига тарбия усули дейилади.

Тарбия оятда мураккаб жараён бўлиб, ҳар даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўзида акс эттиради. Унинг усуллари, восита ва омиллари асрлар давомида шаклланиб такомиллашади, ўзини оқлаган урф-одатлар анъанага айланади. Бинобарин, тарбияда ҳар бир халқнинг ўз удуми, усули тарихан шаклланган ва тажрибада синалган дунёқараши тарбия воситалари бўлади, шунинг учун тарбия миллий ва тарихий заминдан узилмаслиги керак.

Халқ педагогикасида тарбия усуллари ҳақида. Халқ педагогикаси ўзбекона ахлоқ, одоб ва тарбиянинг барча қирраларини ўзида мужассамлаштирган. Халқ педагогикасида турли хил тарбия усуллари ва воситаларидан фойдаланилади, бу усул, воситалар ниҳоятда ранг-баранг

бўлиб, кўп томонлари билан илмий педагогикадан устунлик қилади. Чунки усуллар илмий педагогиканинг шаклланишида ҳам ўз таъсирини ўтказган.

Халқ педагогикасида қўлланилган жуда хилма-хил тарбия усуллари куйидаги тарзда умумлаштириш мумкин.

1. Тушунтириш (ўргатиш, одатлантириш, машқ қилдириш).

2. Намуна (маслаҳат бериш, узр сўраш, яхшиликлар ҳақида сўзлаш, ўрнак бўлиш).

3. Насиҳат бериш, ўғит (ундаш, кўндириш, илтимос қилиш, ёлвориш, тилак-истак билдириш, маъқуллаш, раҳмат айтиш, дуо қилиш, оқ йўл тилаш ва ҳоказолар).

4. Қоралаш ва жазо (таъқиқлаш, таъна, гина, танбеҳ бериш, мажбур қилиш, койиш, айблаш, уялтириш, кўрқитиш, нафратланиш, онт-қасам ичириш, уриш, калтаклаш ва ҳоказолар). Агар синчиклаб қаралса, юқорида келтирилган тўрт хил усул умум бир яхлитликни ифодалайди. Олдин болага умумий манзара тушунтирилади. Болалар нарса ва ходисаларга тушунмаганларида тарбиячи намуна воситасини ўтайди, яъни ёшларнинг мустақил кузатувчанлигига эътибор берилади. Унда ҳам тушунмаганлар катталарнинг насихати, ўқити орқали нарса ва ходисаларнинг моҳиятига етадиган бўлишади. Борди-ю бунда ҳам болалар тушунишмаса ёки тушунишни исташмаса, унда қоралаш ва жазо усулларидан фойдаланишга тўғри келган. Лекин бу сўнгги чора эканлигини халқ яхши тушунган. ҳозирги замон илмий педагогикаси қоралаш ва жазони сўнгги чора, аниқроқ кам самара берадиган чора эканлигини исботлаган.

Халқ педагогикасининг нодир намуналари, тарбия усуллари ва тарбиявий таъсирлар муайян воситалар орқали амалга оширилган. Меҳмон кутиш, меҳмонга бориш, турли меҳнат жараёнлари, ҳашарлар, турли гурунглари (чойхона, тўй маросимлари) сайиллар, турли нишонлашлар (тутилган кунни нишонлаш, қизлар базми, йигитлар базми), мусобақалар,

турли маросим ва бошқалар ўзига хос тарбия воситаси вазифасини бажарган.

Ўқувчи ёшларни тарбиялашда миллий анъаналар, умуминсоний қадриятлар асос қилиб олиниши керак. Булар ўз навбатида, янги тарбиянинг ўзгача мувофиқ услуб ва шакллари тақозо этади.

Инсон қалбига бугун экилган яхшилик уруғи орадан ўн йиллар ўтгач униб чиқади, буни илмий асослаб олдиндан кўра билиш керак.

Тарбия усулларини ўрганиш, таҳлил қилиш, бу усуллардан педагогик жараёнда фойдаланиш, кўникма ва малакаларни эгаллашни осонлаштириш учун уларни шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиб оламиз: ижтимоий онгни шакллантирувчи усуллар; фаолият жараёнида ижтимоий хулқ ва тажрибаларни шакллантириш усуллари; ўз-ўзини тарбиялаш усуллари ҳамда рабатлантириш усуллари ва жазолаш усуллари.

Ижтимоий онгни шакллантирувчи усуллар. Бу гуруҳга ўқувчиларда илмий дунёқараш, эътиқодни, маънавий ва сиёсий ояларни шакллантириш мақсадида уларни онги, ҳислари ва иродасига таъсир кўрсатиш усуллари киради.

Бу гуруҳ усулларининг моҳияти шундаки, улар орқали жамият ўқувчилар онгига қандай талаблар қўяётгани етказилади. Ёшларнинг дунёқарашларини шакллантириш, ҳаёт мазмунини тушуниб олишларига кўмаклашиш учун ижтимоий онгни шакллантирувчи усуллар ишлатилади.

Ўқувчиларда сиёсий онглилик ва ижтимоий фаоллик, яъни давлатни ички ва халқаро сиёсати қоидаларини тушуниш ва идрок қилишни тарбиялаш лозим. Тушунтириш — бу ижтимоий онгни шакллантиришда энг кўп ишлатиладиган усулдир. Тушунтиришнинг вазифаси ўқувчиларни юксак маданиятли, миллий ғурурли қилиб тарбиялашда ёрдам беришдан иборат.

Тушунтиришда ўқувчиларга мамлакатимиз фуқаросининг ўз давлатига нисбатан ҳуқуқлар ва бурчлар билан боʻланганлиги борасида маълумотлар берилади. Бунда давлат байроғи, герби, мадҳияси, конституциясига садоқат руҳида тарбия беришнинг аҳамияти катта. Шу сабабли ўқувчиларга байроқ, герб, мадҳия, конституция моҳияти тушунтирилади.

Сухбат ва ҳикоя. Ўқувчи шахсини ʻоявий ва ахлоқий шакллантиришда ўқитувчининг жонли сўзи энг таъсирли усул ҳисобланади. Сухбат учун мавзу танлашда унинг мазкур синф учун долзарблиги, болаларда ахлоқий ишонч уйʻотишнинг сухбат мазмунига бўлган муносабатларини ва сухбатдан кутилаётган натижани ҳисобга олиш лозим.

Сухбат турли мавзуларда уюштирилиши мумкин: этик мавзулар (кишиларнинг жамиятдаги ахлоқ мезонлари, ўзини тутиш қоидалари), эстетик мавзуларда (табиат гўзаллиги, шахслараро муносабатлар, инсон гўзаллиги), сиёсий мавзуларда (давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, дунё воқеалари), таълим ва билишга оид мавзуларда (қоинот, ҳайвонот дунёси).

Сухбат давомида ўқувчиларнинг дилидагини айтиш жасоратини уйʻотиш, ўқувчиларни фикрлашга мажбур қилувчи саволлар бериш жуда муҳимдир. Бу борада баҳс-мунозараларнинг аҳамияти катта.

+икоя. Ўқувчилар одатда ҳаётдан ва бадий адабиётдан олинган аниқ мисоллар билан тўлиқ ҳикояларни қизиқиб тинглайдилар. Уларга ахлоқ мезонлари, тарих қоидалари, Ватанимизнинг табиий бойликлари, ажойиб, меҳнаткаш кишилари, тарих, адабиёт, санъат ҳақида ҳикоя қилиб бериш мумкин. Бадий адабиёт, радио, телевидение, газета ва журналлардаги мақолалар ҳам қимматли материал бўлади. Сухбат ҳам, ҳикоя ҳам ўқувчиларнинг ёшига мос мавзуларда, улар тушунадиган сўзлар орқали ўзбек тилида ўтказилиши керак. Энг яхшиси, сухбат ва ҳикоя

мавзусинн ўқувчиларнинг ўзлари танласин, бунда суҳбатнинг завқи — шундан таъминланади, ўқувчилар мавзуга бефарқ қарамайдилар.

Намуна. Ўқувчилар ўз атрофларидаги кишиларда ҳамма яхши ахлоқий сифатларни кўришлари ва намуна олишлари ниҳотда муҳимдир.

Ўқитувчининг шахсан ўзи намуна бўлиши, айниқса ёшларга катта таъсир кўрсатади. Ўлар ўқитувчининг дарсда ва ҳаётда ўзини қандай тутишини, атрофдаги кишилар билан қандай муомала қилишини, ўз вазифаларини қандай бажаришини кузатиб юрадилар.

Ўқувчилар ўзларига яқин кишиларнинг хулқ-атвориغا тақлид қиладилар. Хулқ-атворлар болаларда яхши сифатларнинг, баъзан эса ёмон сифатларнинг ҳам таркиб топишига таъсир кўрсатади. Шунинг учун ўқитувчи ва ота-оналар ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзларини тута билишлари керак. Улар қаерда бўлишмасин, атрофларида болалар борлигини ҳис этишлари лозим. Катталарнинг сўзи билан юриш-туриш ва хатти-харакатларида тафовут бўлмаслиги керак.

Ил\ор кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятдан олинган ёрқин маълумотлар, адабий асарлардаги, кинофильмлардаги ва спектакллардаги қаҳрамонлар хатти-харакатидаги яхши намуналар болаларнинг онгига кучли таъсир қилади.

Шунингдек, намунадан халқ педагогикасида ҳам кенг фойдаланилган. Ота-боболаримиз ўз фарзандларини ҳамиша яхшилардан, донолардан, улу\ кишилардан ибрат олишга даъват қилиб келганлар. Масалан: «Қуш уясида кўрганини қилади». Жуда оддий жўнгина хулоса. Шу оддий ибора остида қанча фикрлар жамланиб ётганлигини ҳамиша ҳам фаҳмига боравермаймиз. Бу билан халқ, уйингда тартибли бўл, акс ҳолда боланг кўчада тартибсиз бўлади. Бола олдида бировларнинг \ийбатини қилма, боланг \ийбатчи бўлади, демоқчи.

Бунга ўхшаш фикрларни кўплаб келтириш мумкин.

Фаолият жараёнида ижтимоий хулқ тажрибаларини шакллантириш усуллари. Бола ривожланишининг, ўзлигини белгилашининг асосий омили — бу фаолиятдир. Фаолият нуқтаи назаридан ёндашиш қоидаси мактаб ҳаётининг ҳамма жабҳаларида таълим-тарбия жараёнларига сингиб кетади.

Фаолият ўқувчиларни билимларни мустақил эгаллашга ундайди, уларни қайси ихтисосга мойилликларини аниқлашга, ижодий фаолият тажрибасини, ҳиссий қадрият муносабатларини ўзлаштиришларига ёрдам беради.

Ўқувчиларни биринчи синфдан бошлаб имконият даражасидаги фойдали меҳнат билан шуғулланишларига эришиш лозим. Бундай меҳнат кўпчилик, жамоа бўлиб бажарилганида яхши натижа беради.

Машқ ва ўргатиш усуллари. Машқ болалар фаолиятини оқилона, мақсадга мувофиқ равишда ва ҳар томонлама ташкил қилиш, уларни ахлоқ мезонлари ва хулқ-атвор қоидаларини бажаришга одатлантиришдир. Одатлар болаликда таркиб топади ва кейин мустаҳкамланиб боради.

Ўқитувчилар, ота-оналар болаларда ижобий одатлар шаклланишини кузатиб боришлари керак. Ўқувчилар одатларни яқинларидан мерос қилиб олмайди, балки улар билан мунтазам мулоқотлари туфайли тақлид қилиш, тарбия орқали ҳосил қилади. Охир-оқибатда одат эҳтиёжга айланади.

Машқ муааян хатти-ҳаракатларни кўп маротаба такрорлашни ўз ичига олади. Машқ ва одатлантириш ўқувчи учун онгли, ижодий жараёндир. Машқ натижасида кўникма, одат, янги билимлар ҳосил қилинади, ўқувчининг ақлий қобилияти ривожланади, ахлоқий тажрибаси кенгаяди. Одатсиз тарбия — пойдеворсиз бинога ўхшайди, одат эса мунтазам машқ орқали мустаҳкамланади.

Ўргатиш — ижтимоий хулқ-атворнинг одатий шаклига айлантириш мақсадида тарбияланувчиларнинг бажаришлари учун режали ва изчил тарзда ташкил қилинадиган турли ҳаракатлар, амалий ишлардир.

Ўргатиш бир неча изчил ҳаракатлар йи\индисидир. Ўқитувчи бу ҳаракатларни кўрсатиб бериши, тушунтириши, кузатиши лозим.

Тарбия амалиётида машқ қилишнинг турли хиллари мавжуд: фаолиятда машқ қилиш; кун тартиби машқлари, махсус машқлар.

Фаолиятда машқ қилиш меҳнат, ижтимоий фаолият, жамоадаги фаолият ва ўзаро муносабат одатларини тарбиялашга қаратилгандир. Кун тартиби машқлари мактабда, оилада ўрнатиладиган кун тартибига амал қилиш, шу билан бо\лиқ ўз истак ва ҳаракатларни бошқариш, иш ва бўш вақтдан тўри фойдаланиш одатига ўргатади. Махсус машқлар маданий хулқ, малака ва кўникмаларни ҳосил қилади ва мустаҳкамлайди.

Топшириқ. Ўқувчиларнинг меҳнат топшириқларини жамоа бўлиб бажаришлари уларда ижтимоий хулқ тажрибаларини шакллантиришда алоҳида аҳамиятга эгадир. Ўқувчилар ўз кучларини умум ишига сарфлашга, жамоа учун масъулиятни ҳис этишга ўрганадилар. Меҳнат қилиш болани характерини шакллантиради, мустаҳкамлайди.

Педагогик талаб. Педагогик талаб тарбиянинг энг муҳим усулларида биридир. Талаб — бу ўқувчининг турли вазифаларни бажариши; ижтимоий хулқ-атвормезонларини ифодалаш; у ёки бу фаолиятда қатнашиб бажарилиши зарур бўлган аниқ бир вазифа сифатида намоён бўлиши; турли кўрсатма сифатида намоён бўлиши, у ёки бу ҳаракатда ра\батлантирувчи ёки уни тўхтатувчи бўлиши; оқилона ҳаракатларга ундовчи бўлиши мумкин.

Ўз-ўзини тарбиялаш усуллари. Ўқувчида ўз-ўзини тарбиялашга, яъни ўз устида онгли, батартиб ишлашга эҳтиёж пайдо бўлгандагина тарбия жараёнини самарали деб ҳисобласа бўлади. Ўқувчиларни, айниқса, ўрта ва катта ёшдагиларни ўз билим ва малакаларини мустақил оширишларига йўллаш керак.

Ўз-ўзини тарбиялаш ўқувчиларнинг ўзини-ўзи идора қилиш органлари фаолиятида қатнашишлари, уларнинг ижтимоий фаоллик

мавқеини шакллантиришинг таъсирчан воситасидир. Ўқувчилар ўқишда, тарбияда, дам олишда ўз-ўзини тарбиялаш усулларида фойдаланадилар, ўз-ўзини тарбиялаш ташаббускорлик ва мустақилликка ундайди.

Мактабда ўқувчиларнинг мустақил фаолияти, иши педагогик жамоа бу ишга маънавий тайёр бўлсагина, ўқитувчилар ва ўқувчилар ўртасида ўзаро чуқур ҳурмат, хайрихоҳлик, ишонч бўлган шароитдагина ташкил топиши мумкин. Барча ўзини ўзи идора қилиш ташкилотлари ўз фаолияти юзасидан вақти-вақтида ҳисобот бериб туриши, сўз билан иш бирлиги сақланиши, ҳар ким ҳуқуқлари ва вазифаларини бажаришда ижтимоий раббатлантирилиши эътиборда бўлиши керак.

Ўз-ўзини тарбиялаш сифатлари бола бунга тайёр бўлганда, у ўзини шахс деб англай бошлагач, амалий ишларда мустақиллик кўрсата бошлаган вақтда пайдо бўлади. Ўз-ўзини тарбиялашда (ахлоқий, жисмоний, ҳиссий-иродавий ва интеллектуал) маслаҳат ва кўрсатмалар берилиши лозим. Бунда ўқувчиларни ўзларига, хатти-ҳаракатларига танқидий руҳда муносабатда бўлишга ўргатиш жуда муҳимдир. Ўқувчилар муайян вақтга белгиланган вазифаларни бажариш учун мажбурият оладилар ва уларни кун тартибига ёзиб қўядилар.

Шундан кейин вақти-вақти билан ўзлари ва ота-оналари олдида олган мажбуриятларини бажарилиши ҳақида ҳисобот берадилар. Бу эса уларнинг ўз хатти-ҳаракатлари учун жавоб беришга, масъулиятларини ҳис этишларига ёрдам беради.

Ўз-ўзини таҳлил қилиш. Уз шахсини, фазилатларини таҳлил қилишга, хатти-ҳаракатлари ҳақида ўйлашга ўргатади.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун ўқувчи ўзининг юриш-туриши, интизоми, ижобий одатларининг ортиб бориши ва, аксинча, салбий одатларининг камайиб бориши ҳақида мунтазам равишда кундалигига ёзиб боради.

Ўз-ўзини баҳолаш. Ўқувчининг қобилиятини ўз кучи билан юзага чиқишига ёрдамлашиш зарур. Ўз-ўзини баҳолаш қийин, лекин ўқувчини бунга етарли тайёрлаш мумкин. Шу боис ўқувчи иродали бўлиши, ўз бурчини тушуниши, таҳсил ва тарбия олиш учун сабаблар, мотивлар асос бўлиши, яъни таҳсил ва тарбияланишни хоҳлаши, ўзини ўртоқларининг, яқин кншилариининг кўзи билан кўриш ва ўз-ўзини такомиллаштиришга интилиши лозим.

Ўз-ўзини баҳолаш ўқувчи учун ўзининг имкониятларини ҳисоб-китоб қилиш, ўзидан қониқиш ҳосил қилишда ёрдам беради.

Ра\батлантириш ва жазолаш усуллари. Ўқувчи болаларнинг ҳар бири ўсиб, ул\айиб, камол топиб бораётганидан хурсанд бўлаётганини сезиши керак. Фақат шундагина бола ўзининг ол\а силжиб бораётганини кўра билади, ўз кучига ишонади. Уни ҳурмат қилишади, унга ишонишади, унга кулоқ солишади, у жамоага керак, у ўқитувчисини қизиқтиради. Бунга эришиш учун ра\батлантириш усулидан фойдаланиш лозим. Чунки ра\батлантириш болага ишонишга, унда бўлган ижобий қобилият ва фазилатларнинг кучини эътироф этишга асосланган. Ра\батлантириш ўқувчининг кўнглини кўтаради, қувонч келтиради, ўқувчини янада яхшироқ бўлишга интилишга ёрдам беради. Мактаблар тажрибасида ра\батлантиришнинг қуйидаги турлари қўлланади:

1.Ўқувчининг кучи етадиган, масъулиятли топшириқ бериш орқали болага ишонч билдириш; бунда ўқувчи ўз кадр-қиммати билан фахрланади;

2.Мақташ (ота-оналар, болалар жамоаси олдида);

3.Эсдалик сов\аси бериш (китоб, ручка, ўқув асбоби ва бошқалар);

4. Мақтов ёрли\и бериш;

5. Стипендия билан тақдирлаш;

6. ҳурмат тахтасига фотосуратини қўйиш;

7. Қўллаб-қувватлаш;

8. Масъулият ва жамоанинг миннатдорчилиги;

9. Сафда биринчи ўринда туриш;

10. Мусобақаларда байроқ кўтариш;

11. Газетада, радиода эълон ва ҳ. к.

ҳар қандай раъбатлантириш педагогик талабларни ҳисобга олган ҳолда қўлланиши лозим. Яъни, раъбатлантириш ҳақиқий хизматга мувофиқ бўлиши, кетма-кет бўлмаслиги, ҳаддан ошириб мақташ, бошқа ўқувчиларга таққослаб уларни камситишга йўл қўймаслик, раъбатлантиришга бўлган талабчанликни бўшаштирмаслик ва ҳоказо.

Жазолаш — бу тарбияланувчининг хатти-ҳаракати ва фаолиятига салбий баҳо беришдир.

Жазо ҳам ўқувчининг ва бутун синф манфаати учун қўлланадиган охирги тарбия усули. Жазо чораларини қўллашда жисмоний жазо, уриш, калтаклаш мумкин эмас, болани кўрқитиш, азатаантириш ҳам яхши натижа бермайди, ўқувчи кўрққанидан ёл\он гапиришга ўрганади, иккиюзламачи бўлиб қолади. Мактабларда қўллаш мумкин бўлган жазо чораларига қуйидагилар киради:

Танбеҳ бериш — энг энгил жазо чорасидир. Ўқитувчи болага юзма-юз туриб танбеҳ беради, буни кундалигига ёзиб қўйиш мумкин.

Огоҳлантириш — номаъқул хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш учун қўлланилади.

ҳайфсан бернш — агар танбеҳ ва огоҳлантириш кутилган натижани бермаса, ўқувчи белгиланган интизомни бузаверса, ўқувчининг айби қай даражада ва унинг интизомини қандай шароитда бузганини эътиборга олиб унга ҳайфсан эълон қилиш мумкин.

Уялтириш. Одамнинг энг нозик сезгиларидан бири уят, ор-номус, шарм-ҳаёдир. Одатда, одамда иззат-нафс, одамийлик қанча кучли бўлса, аввало ўз-ўзини ҳурмат қилса, унда ор-номус, уят шунчалик кучли бўлади.

Болаларни тарбиялашда шу ҳисларни эҳтиёткорлик билан ўстириш лозим, лекин ҳадеб уялтиравериш ва қизартиравериш ярамайди, Бундан оқилона ва ўз ўрнида фойдаланиш керак, шундагина ижобий натижага умид қилиш мумкин.

Жазо яхши ўйлаб қўлланиши лозим, қизиқ устида тинимсиз жазолаш ҳам мумкин эмас. Жазолар якка характерли, яъни битта бўлсин, ўқувчиларнинг айбига мос, мувофиқ бўлсин, тез-тез қўлланилмасин, жазоланувчи онгида жазони ҳаққоний эканлиги аниқ бўлсин ва улар ўз айбларини сезсинлар. Жамоада муҳокама қилиш ва жамоа томондан қўллаб-қувватланган жазо берилса, унинг таъсир кучи яна ошади. Барча ҳолларда ҳам жазо тарбияланувчининг жисмоний ва руҳий азоб-укубатларга солмаслиги, уни таҳқирламаслиги, шаънини букмаслиги керак.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, юқорида таърифлаб берилган тарбиянинг умумий усуллари ўқувчиларга педагогик таъсир кўрсатиш соҳаларининг ҳаммасини қамрай олмайди.

Педагогика фани ва амалиёти ҳар доим ривожланиб боради, шунинг учун тарбия жараёни ҳам такомиллашиб бораверади.

Тарбиянинг муваффақиятли қўлланишига, бу восита мазкур синф жамоасининг тарбия тизимидан қанчалик ўрин олганига, қўлланилаётган тарбия воситаларн ва усуллари қўйилган тарбия вазифалари ва мақсадларига қанчалик жавоб беришига боʻлиқдир.

10 боб. Оиладаги тарбия

Оила тарбияси асослари

Ота-оналарнинг ўз ҳаётлари, турмуш тарзлари, бола шахсида илмий дунёқараш асослари, маънавий, ахлоқий, нафосат, меҳнат ва бошқа ижтимоий омилларни шакллантириш мақсадида тизимли таъсир кўрсатиш жараёнига оилавий тарбия дейилади. Бунда ижтимоий ва маънавий ҳаёт

таъсирида оиланинг ўзи ҳам жиддий янгиланиб бораётганини эсдан чиқармаслик лозим.

Оилалар республикамиз шаҳар ва қишлоқларининг ягона ижтимоий-иқтисодий умумийлиги асосида ривожланмоқда. Айни пайтда оилавий ҳаёт ва оилавий тарбия ўзининг миллий хусусиятларига ҳам эгадир. Бу эса, ўз навбатида, оилавий тарбия усуллари ва мазмунининг умумий ва хусусий томонлари ривожда яққол кўзга ташланади. Масаланинг мураккаблиги шундаки, ўқитувчи-тарбиячи, халқ таълими ходимлари, кенг жамоатчилик оилавий тараққиётни ҳисобга олган ҳолда оилавий тарбиянинг назарий ва амалий асосларини педагогик жиҳатдан тўри изоҳлаш ва тегишли усулий тавсиялар беришлари лозим. Иккинчи томондан эса, янги мустақил давлатимизнинг шахс тараққиётига кўрсатаётган педагогик таъсирини аниқлаш, келгусида кутиладиган натижаларни чамалаб олиш ҳам лозим.

Ўзбекистон шароитида оилавий тарбия мазмуни ташкил этилишига оид педагогик омиллар мавжудки, буларни ҳисобга олишга мажбурмиз. Республикамизнинг иқтисодий шароити, иқлим, табиатининг ўзига хос хусусиятлари, пахтачиликнинг, боғдорчиликнинг кенг ривожланиши республикамизнинг аҳолиси, ҳар бир оиланинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига, оилавий шароитларни ўзгаришига, бинобарин, оиладаги болалар тарбиясига сезиларли таъсир этмоқда. Республикамиз ўзининг демографик, этник, миллий шарт-шароитлари жиҳатидан ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Бу айниқса, аҳолининг зич жойлашганлиги ва интенсив кўпайиши, қишлоқ ва шаҳар оилаларининг кўп фарзандлигида кўринади. Ўзбеклар аҳолининг деярли ярмисини ташкил қилади. Қолган ярмиси турли миллат (рус, украин, тожик, қирғиз, турк, қozoқ ва бошқалар) вакиллари ташкил этади. Шу сабабли ҳам ўзаро яқинлашув — турли миллатга мансуб оилалар вужудга келаётганлигини ҳисобга олиш керак.

Республикамизнинг маънавий ҳаёти ва унинг ўзига хос томонлари муттасил ривожланмоқда. Шаҳарларнинг кўпайиши, аҳоли ўсиши, яшаш

шароитининг яхшиланиши, маданий ва моддий томондан юксалиш оилаларнинг юксалишига ва болаларинг ҳар томонлама етук кишилар бўлиб камол топишларига сабаб бўлмоқда. Кўп болалилик аввалгига нисбатан камайиб бораётганига қарамай, ҳали ҳам бу кўрсаткич ўз кучини йўқотган эмас. Педагогик жиҳатдан олганда эса кўп болали оилаларда оналар болалар учун яққол намуна бўлиб хизмат қилишади. Меҳнаткаш халқимиз «Болали уй бозор, боласиз уй мозор» деб бежиз айтишмаган. Ўзбекистонда бир суткада 1680 дан ортиқ ўғил ва қизларнинг туғилиши фикримизнинг гувоҳидир.

Халқимиз ўзидан кейин зурриёт қолдирмасликни қоралайди. «Эркак номига эга бўлиш учун уч қоида амалга ошиши лозим. Бу: уйланиш, фарзандли бўлиш ва уй қура олишдир» деган ақида ҳозир ҳам қимматини йўқотган эмас. Сир эмас, Марказий Осиё республикаларида, жумладан Ўзбекистонда ҳам кўп болаликдан 3—4 тага, кейин 1—2 тага ўтиш факти йил сайин кўпаймоқда.

Педагогик жиҳатдан якка болалик тарбияни қийинлаштиради. Оиладаги якка фарзанд катталарнинг «жонли ўйинчоқлари», севги ва \урурлари, эркатойлари бўлиб вояга етади. Бу қандай салбий оқибатларга олиб келишини таҳлил қилайлик:

1. Ижтимоий ва руҳий нуқтаи назардан боласизлик ёки кам болалик оила мустаҳкамлигини таъминламайди. Республикамиздаги оилавий ажралишларнинг аксарияти ё боласи йўқ ёки кам болали оилаларга тўғри келади.

2. Тиббиёт борасидаги тадқиқотлар ва антрополог олимларнинг кўрсатишича ҳаёт қийинчиликларини бартараф эта оладиган болалар деб оиладаги иккинчи ёки учинчи бола белгиланган. Якка бола билан чегараланиш келажакда дефектли одамларнинг кўпайишига олиб келади. Демак, педагогик, руҳшунослик ва тиббиёт фанлари тавсиясига кўра оилада 3—4 нафар фарзанд бўлиши маъқул ҳисобланади.

А. С. Макаренко таъкидлаганидек «Қатъий айтиш мумкинки, ёл\из ў\ил ёки қиз тарбиялаш бир нечта болани тарбиялашга қараганда анча қийин иш. ҳатто, агар моддий жнҳатдан бир мунча қийналган тақдирда ҳам ёл\из бола билан кифояланиб қолиш ярамайди»¹,

Агар оилада ўзаро ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, бир-бирига ишонч ҳолати мавжуд экан, бундай оилада ростгўй, самимий, меҳрбон, ўртоқларига доимо ёрдам беришга тайёр бўлган инсон камол топади. Ўзида одобли кишига хос фазилатларни мужассамлантирган кишиларнинг оилаларида доимо хузур-ҳаловат ва самимий ҳурмат қарор топади.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, ёшларда катталарнинг хатти-ҳаракатлари, ахлоқий фазилатларига танқидий муносабатда бўлиш ҳисси кучли бўлади. Шу жиҳатдан қараганда тинч-тотув яшайдиганларнинг оилаларидаги болалар ҳам шу оилада мавжуд бўлган ахлоқий хислатлар: хушмуомалалик, одоблилик, катталарга ҳурмат, кичикларга \амхўрлик қилиш, оила аъзолари ўртасидаги ўзаро ҳурмат, айниқса аёлларга нисбатан кўрсатиладиган \амхўрлик каби ижобий фазилатлардан намуна оладилар.

Дарҳақиқат, оила жамият ҳаётини ол\а сурувчи, янада юксак босқичларга кўтариб раванқ топтирувчи, келажак авлодларни тарбиялаб етиштирувчи, камол топтириш учун масъул бўлган \оят муҳим бошлан\ич гуруҳдир. Оила эркаклар ва аёлларнинг тўла тенг ҳуқуқлиги, оила учун баб-баравар жавобгарлиги асосида қурилади. Оиладаги даромадларнинг ошиши, бир томондан ота-оналарнинг билим савиялари ва маданий ҳаётларининг яхшиланишига сабаб бўлса, иккинчи томондан, оила аъзоларининг юқори маънавий эҳтиёжларининг ижобий шаклланишига, оилавий муносабатларнинг такомиллашувига, бойишига, катталар ва кичиклар орасидаги мулоқот мазмунига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Шу сабабли ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш давр талабига айланиб бормоқда.

Жамиятимиздаги ҳар бир тўлақонли шахс болаларнинг тарбиячиси бўлиши, янги инсонни ҳар томонлама камол топтирувчи барча ҳолатларда, шарт-шароитларда иштирок этиши лозим.. Атоқли педагоглар тарбияни мақсадга мувофиқ ташкил этиш шарт-шароитларидан бири ота-оналарнинг саводхонлигида, деб ҳисоблаган эдилар. Масалан, Абдулла Авлоний ўзининг “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” номли асарида шундай дейди: «Тарбияни кимлар қилур? Қаерда қилинур?» деган савол келадур: Бу саволга биринчи уй тарбияси, бу она вазифасидир. Иккинчидан мактаб ва мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидур деб жавоб берсак, бу киши деюрки «қайси оилаларни айтурсуз билимсиз, боши пахмоқ, кўли тўқмоқ оналарми? Ўзларида йўқ тарбияни қандай олиб берурлар», дер. Отасига нима дерсиз, десак «Қайси ота?—Тўйчи, улоқчи, базмчи, дўмбирачи, карнайчи, сурнайчи, илм қадрини билмаган, илм учун бир пулни кўзлари қиймаган, замондан хабарсиз оталарни айтурсизми? Аввал ўзларини ўқитмак, тарбия қилмоқ лозимдур», дер.

1899 йилдаёқ аёлларни тарбиячилик ишига тайёрлаш, уларни тарбиянинг мезони ва усуллари юзасидан ўқитиш зарурати кўтарилган эди. ҳаётимизнинг кўрсатишича, тарбияга оид билимларни тартиб қилиш орқалигина оилавий тарбия билан ижтимоий тарбия уйланигини таъминлаш мумкин. Бу ишларни амалга оширишда тарбияга оид журнал, газеталарда босилган тарбиявий мавзулардаги мақолалардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Демак, оила ҳаётини тарбиявий жиҳатдан тўри ташкил қилиш учун ўқитувчилар, кенг жамоатчилик педагогика фани орқали аҳолига кўмаклашиши, ота-оналарга тарбиявий билим бериш тизимини ишлаб чиқишлари лозим. Педагог олимлар тадқиқотларида исботланганидек, оилавий тарбияга доир ишлар қуйидаги шароитларда бажарилса, тарбия самарадорлиги янада ошади:

1. Мактаб ўзининг барча таъсирлари мажмуини оилавий тарбия жараёнига изчил йўналтирса.

2. Ўқитувчилар жамоаси оила билан ўзаро ҳамкорлиги даврида ўзларинияг этик-педагогик тарбиявий талабларини тўри ташкил этса.

3. Халқ таълими бўлими ва муассасалар ташкилотчи ота-оналарни тарбиявий жараёнга уюштирсалар.

4. Ўқитувчилар томонидан оилавий тарбияга раҳбарлик болалар мактабга келмасдан олдин бошланса ва бу иш уларнинг барча ўқув йилларида давом эттирилса.

ҳозирги кунда жумҳуриятимизнинг шаҳар ва қишлоқларида тарбияга оид билимларни тартиб қилишда қуйидаги шакллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир: аҳоли учун очилган тарбия маданиятини тартиб қилувчи халқ университетларидан; халқ таълими томонидан ясли, бошча ва мактабларда ташкил этилган ота-оналар университетларидан; жамоатчилик асосида ишловчи олий ўқув юртлири қошида очилган ота-оналар куллийетидан; ота-оналар лекторийси; семинарлар; курслардан; тарбиявий-ҳуқуқий билим мактабларидан; мактаб ёшидаги болаларнинг ота-оналари учун тарбиявий ва жиддий маслаҳатномалардан; педагогика ва болалар тараққиётига доир масалаларни ўрганувчи тўғараклар ва бошқалардан. Бу ва шунга ўхшаш илмий-таълимий ишларни жамиятлар, руҳшунослар, педагоглар жамиятлари, мактаб ота-оналар қўмитаси, оилага ёрдам берувчи кенгашлар, таҳририятлар ва ойнаи жаҳон кўрсатувлари олиб боради. Агар ота-оналарга умумий таълим-тарбия беришда олимларнинг тавсиялари, оилавий тарбияга доир халқ педагогикаси тажрибалари, шаҳар, туман, қишлоқ меҳнат жамоалари, шунингдек, меҳнат ва уруш фахрийларининг маслаҳатлари, учрашувларидаги тавсияларига таянилса, сўзсиз шу ишнинг самарадорлиги янада ошади. Тарбиявий маданиятнинг самарадорлигини оширишда ота-оналар мажлиси муҳим аҳамият касб этади. Мактаб ўқитувчилари ота-оналар мажлисига пухта тайёргарлик кўришлари лозим. Мажлисдан олдин мактабни,

синфларни тартибга солиш керак. Ўқувчиларнинг чорак, ярим йиллик иш натижаларига ба\ишлаб кўргазма очилса, ўқитувчилар ота-оналар мажлисига ба\ишлаб болаларнинг бир нечта номерлик бадийий ўйин ва томошаларини тайёрласалар нур устига аъло нур бўлади.

ҳисобот даврида қайси боланинг қандай ўқиётгани, ўзини қандай тутаётганлиги айтиб берилиши, боланинг яхши ёки ёмон ўқиб тургани сабаблари нима эканлиги, ўз болаларини янада яхшироқ ўқишлари учун ота-оналар қандай тадбир кўришлари лозимлиги тушунтирилиши керак. Ўқитувчи болаларнинг ота-оналари билан биринчи марта танишганидаёқ уларга ҳар замонда бир ота-оналар мажлиси ўтказилишини, ҳамма ота-оналарнинг бу мажлисга қатнашишлари зарурлиги тушунтирилади. Ота-оналарнинг мажлисда тўла равишда ҳозир бўлишларини таъминловчи энг асосий шарт — бу мажлисларнинг қизиқарли, мазмунли ўтказилишидир.

Ота-оналар мажлисида ота-оналарни ва ўқитувчиларни қизиқтира оладиган аниқ ва равшан масалалар қўйилиши \оят муҳимдир. Масалан: болани мактабга юборишда қандай кийинтириш, қайси нарсалар билан таъминлаш керак? Ўқувчининг кундалик иш тартибини қандай ташкил этиш керак? Уйда боланинг со\лигини қандай сақлаш керак? Ўқувчининг кундалик дафтарини қандай назорат қилиш лозим? Болани қандай йўл билан гапга кирадиган қилиш мумкин? Болани бўш вақтини қандай ўтказса бўлади? Меҳнат қаҳрамонлари ҳақида болаларга қандай ва нималарни ҳикоя қилиш мумкин? Энг муҳими ота-оналар ва ўқитувчи, тарбиячилариинр олиб борадиган тарбиявий ишлари умумий бир мақсадга йўналтирилиши лозим. Айниқса, ўсиб келаётган ёш авлодни ахлоқан пок, маънавий етук, меҳнатсевар бўлиши учун барча тадбирлардан унумли фойдаланиш даркор.

Маълумки, бола мактабга келгунга қадар ҳам, мактабда ўқиш даврида ҳам, асосан оилада тарбияланади. Оила боланинг дунёқараши, хулқи ва дидига таъсир кўрсатиши табиий ҳолдир. Ота-оналарнинг

болаларни тарбиялашдаги энг биринчи вазифалари — болалар со\лигини сақлашдир. Бунинг учун уларни тўйиб овқатлантиришлари лозим. Қозонга тушадиган маҳсулотлардаги витаминлар талаб даражасида бўлиши ва бола белгиланган тарбияга риоя қилган ҳолда овқатланиши шарт. Гигиена талабига риоя қилиниши, бола со\лигининг яхши бўлиши — ўқишдаги муваффақиятларнинг гарови. Айниқса, ота-оналар ўзларининг меҳнат фаолиятлари, хулк-атворлари орқали намуна бўлишлари лозим. Ўзаро оилавий жамоада яхши иборали сўзлашувни ташкил этиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Ота-оналар мактаб ўқув вазифаларини яхши бажарилишини таъминлаш учун қуйидагиларга риоя этсалар маъқул бўлади:

— ўқувчиларнинг маш\улотлардан кечикишларига ва дарсга кеч қолишларига йўл қўймаслик;

— боланинг маш\улоти учун уйда унга қулай жой танлаб бериш, белгиланган соатларда ўқув иши билан банд бўлиш билим кўникмасини шакллантириш, уй вазифаларини шошилмай, аниқ бажариш имконини вужудга келтириш;

— болаларни уй вазифаларига ҳалоллик билан қарашга ўргатиш, болаларни \айрат ва чидамани ошириш;

— ўқувчиларни виждонли ва ростгўй бўлишига ҳамда билмаган нарсасини яшириш, алдаш, мустақил ишлашдан бўйин товлаш, бошқалардан уй вазифасини кўчириб олиш каби ҳар қандай уринишларига нафрат билан қарашга ўргатиш лозим ва ҳоказо.

Оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлиги ҳозирги кунимизнинг долзарб масаласидир. Чунки, биринчидан, оила тарбиясида оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлигининг ўзи мураккаб жараён бўлиб, бунда муаллимлардан ташқари ишлаб чиқариш жамоалари вакиллари, ёшлар қасаба уюшмалари иштирок этадилар. Иккинчидан, ота-оналар ва қариндош-уру\лар турли меҳнат жамоаларининг вакиллари бўлиб, ишлаб чиқариш ва ёру-дўстларининг маънавий ҳаётларида омилларни муҳокама

қиладилар, уларнинг ҳаётга, санъатга, оилавий мажбуриятларга бўлган муносабатлари ҳақида гапирдилар. Шу сабабли ҳам мана шундай тоифа оилаларда тарбия топаётган болалар бошқа ота-оналарнинг кўчада, жамоат жойларидаги ҳаёт фаолиятларига қараб ўз ота-оналарига баҳо берадилар. Учинчидан, ўзбек оилаларининг ҳаёти тарзида ижтимоий воқеалар натижасида сифат жиҳатидан ўзгаришлар қилиш учун янги самарали йўл ва усуллар қидирмоқ зарур.

Мактаб билан ота-оналарнинг ҳамкорлигини мустаҳкамлаш мақсадида мактабларда ота-оналар кўмитаси ташкил қилинади. Бу кўмигага мактаб директори раҳбарлик қилади. Бундан ташқари, ҳар бир синфда ота-оналар кўмитаси тузилади. Уларнинг иш мазмуни ота-оналар кўмитаси тўғрисидаги Низомда белгиланган. ҳамма ота-оналар кўмиталарн ҳар бир ўқув йилининг бошида бутун ўқув йили учун тузилади. Синф ота-оналар кўмитаси ота-оналар йиғилишида 3—5 кишидан иборат қилиб сайланади. Синф ота-оналар кўмитасининг раиси мактаб ота-оналар кўмитасига аъзо қилиб ҳисобга олинади. Шу сабабли мактаб ота-оналари умумий йиғилишида синф ота-оналари мажлиси тавсия этган кишилардан сайланади. Мактаб ота-оналар кўмитаси аъзоларининг сони ҳар бир мактабнинг катта-ки-чиклиги, иш шароитига қараб ота-оналар умумий йиғилиши қарори билан белгиланади, лекин уни тузилишида ҳар бир синф ота-оналар кўмитаси аъзоси бўлиши шарт. Мактаб ота-оналар кўмитаси аъзолигига мактабни оталиққа олган ташкилотнинг вакилларн ҳам киритилади. Кундалик ишларни бажариш ҳамда ота-оналар кўмитаси ва назорат ишларига раҳбарлик қилиш учун мактаб ота-оналар кўмитаси раиси ва унинг ўринбосари, котиби ва 5—7 аъзодан иборат ҳайъат сайланади.

Кўмига аъзолари умумий мажбурий таълимни амалга оширишда, мактаб ёшдаги болаларни ҳисобга олишда, уларни мактабга тортишда, мактабни тамомлашга қадар муваффақиятли ўқишини таъминлашда

мактабга кўмаклашадилар. Иқтисодий аҳволи оғир бўлган айрим болаларга умумий таълим жамъармаси ёки касаба уюшмаси томонидан ёрдам уюштирилади. Болаларининг таълим-тарбиясига эътибор бермаётган ота-оналар билан суҳбатлашадилар, зарурият бўлганда уларга ишлаб турган корхона ёки муассаса раҳбарияти орқали таъсир кўрсатадилар.

Кўмита аъзолари узоқдан қатнаб ўқийдиган болаларнинг транспорт воситалари билан таъминлаш ёки улар учун мактаб қошида интернат очиб уларни иссиқ овқат билан таъминлашга ёрдам берадилар. Ота-оналар кўмитаси мактабда «Ота-оналар» бурчаги ташкил қилиб, у ерга ўқувчиларнинг намунали кундалик иш режа ва тартибини, ота-оналар учун нашр этилган янги адабиётларни, ўқувчилар қондасининг, мактаб тарбиявий ишларининг истиқболли режасини осиб кўяди. Булардан ташқари, мактаб ота-оналар билан суҳбатлар, мажлислар ва бошқа кўринишдаги ҳамкорликларни ташкил этади.

Мактаб, оила ва жамоатчилик ҳамкорлигини йўлга қўйишда синф раҳбарларининг тарбиявий фаолиятлари ннҳоятда муҳимдир. Масалан, синф раҳбарларининг ҳар бир хонадонга кириб бориши, шу оилага ва ота-оналарга ҳурмат сифатида баҳоланади. Тарбиявий чора-тадбирларни белгилашда синф раҳбарининг ўқувчилар кўз олдида ота-оналари билан суҳбатлашишлари уларнинг тарбиясига таъсир кўрсатади. Ҳатто, синф раҳбарининг ўқувчи уйига келишининг ўзи уларнинг қалбларини қувончга тўлдиради. Фақат синф раҳбарлари эмас, балки фан ўқитувчиларининг ҳам ота-оналари билан қилаётган ҳамкорликлари ўқувчилар ҳаётида сезиларли из қолдиради, бу билан уларнинг хурсандчилигини оширади, янада куч-айрат сарфлашга илҳомлантиради. Синф раҳбарлари билдирилган хабар, танқидий фикрларни вазминлик билан тинглашлари, имконият доирасида ижобий ҳис этишлари жуда муҳимдир. Бола тарбиясида жамоатчиликнинг таъсири беқиёс эканлигини ҳаёт кўрсатиб турибди. Қадимдан

инсонийликка даъват этувчи жамият тарбияси мавжуд бўлганки, уларнинг кўпчилиги ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Масалан, чойхона суҳбатлари, учрашувлар, мавсумий байрамлар, лола сайиллари, «бойчечак» айтиш, қовун сайиллари, «янги меҳмон» туғилишини нишонлаш, қизлар мажлиси, келинларни қайнона ва қайноталар олдидаги «юз очдилари», «келин саломлари», «сумалак», эчки ўйини, улоқ ўйини, кураш каби маросимларининг ҳаммаси ҳам халқ педагогикасининг дурдоналари сифатида ёш авлодларни ўзбекона тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Халқимиз ўзининг анъанавий тарбия усулларида каттларга биринчи бўлиб салом бериш, катталар суҳбатига арашмаслик, уйга меҳмонлардан сўнг кириш, лекин эшикни биринчи бўлиб очиб, ушлаб туриш каби одоб қоидаларига риоя этиш ҳар доим талаб қилинган. Ҳозирги кунимизга келиб жамоатчиликнинг тарбия борасидаги усуллари, шакллари мазмуни бойиб бормоқда, жумладан, мактаб ўқувчиларини рабатлантириш мақсадида стипендия бериш ёки турмуш ва тарбияси оғир бўлган оилаларга моддий ва маънавий кўмаклашувчи тадбиркор ташкилотларнинг ёрдами кучаймоқда. Бу борада «Болалар жамъармаси», «Соғлом авлод учун» жамъармасининг фаолияти мақтовга сазовордир.

Демак, мактаб, оила ва жамоатчилик ҳамкорлиги болалар тарбиясида асосий ҳал қилувчи бўлин бўлиб, бунда ўқитувчи-тарбиячиларнинг ташкилотчиликлари муаммони ижобий ҳал этувчи омил ҳисобланади.

Ўқувчи талабаларни оилада тарбиялаш.

Ижтимоий тарбия деганда, “инсон - инсон” тизимида амалга ошириладиган тарбия, яъни, бевосита инсоний муносабатлар орқали, бундан ташқари шу мақсадда таъсис қилинган махсус жамият институтлари – хайрия фондлари, корхоналар, жамиятлар, уюшмалар ва ҳокозолар орқали тарбиялаш тушунилади.

Баъзан ижтимоий тарбия деганда тарбиявий фаолиятнинг алоҳида йўналиши тушунилади, масалан, оилада, бошқа ҳолларда эса бу тушунча ўз ичига бутун ижтимоий тарбия тизимини қамраб олади, хаттоки мактаб тарбиясини ҳам ўз ичига олган ҳолда.

Қарияларга, ногиронларга, ёл\изларга, ночорларга ва аҳолининг бошқа тоифаларига ёрдам бериш ижтимоий тарбиянинг асосий йўналиши ҳисобланади.

Ривожланган мамлакатларда ижтимоий тарбиянинг кучли тизими ёш авлод шаклланишининг муҳим сифатларига жиддий таъсир кўрсатади.

На мактаб, на оила мустақил равишда шакллантира олмайдиган сифатларни, яъни, фидокорлик, ватанпарварлик, ижтимоий фаоллик, жавобгарлик ва бошқа сифатларни фақатгина жамиятда ва жамият воситалари таъсирида инсонларда шакллантириш мумкин.

Айни ҳолда мактаб ва оила ёрдамчи ҳисобланиб, “ижтимоий буюртма” деб қабул қилганларни бажаришади. Бу ерда кўриб турганимиздек, ижтимоий тарбия бошқа йўналишга эга бўлмоқда.

Ижтимоий тарбия муаммоларини ижтимоий педагогика ўрганади. Ижтимоий муҳитнинг шахс шаклланишига таъсири қонуниятлари унинг предметиدير. Жумладан, оила, норасмий ташкилотлар, оммавий ахборот воситаларининг таъсири ўрганилади.

Ижтимоий фаолият-инсоннинг инсонга бўлган инсоний муносабатларни ифода этилиши билан белгиланади.

ҳозирга келиб бутун дунёда ижтимоий фаолият махсус тайёргарликни талаб қилувчи касб сифатида тан олинди.

Ижтимоий фаолият тушунчаси азалдан мавжуд бўлиб, хайрли ишларда, инсоннинг дин олдидаги бурчида, ночорларга инсоний ёрдам тизимида ўз аксини топган.

Ижтимоий фаолият-бу яна, омадсиз инсонларнинг жамиятга мослашишини осонлаштиришга қаратилган тизимли тадбирлардир.

Бу филантропиядан, хайр саховат ва шу турларга ўхшаш фаолиятлар йўналишидан фарқланиб, нафақат кундалик муаммолари очилишига ёрдам бериш балки, муҳтожларда қийинчиликларни енгиб ўтиш техникасини ва ўзаро ёрдам кўрсатиш кўникмасини ривожлантиришдан иборат.

Ижтимоий ёрдам – бу юқори маданият ва жамиятнинг маданийлиги кўрсаткичидир. Одатдагидек у бутун аҳоли томонидан қўллаб – қувватланадиган ва юқори обрўга эга. Лекин уларнинг меҳнат ҳақлари кам, ҳамда олий ўқув юртларининг ижтимоий педагогика бўлимига кирувчилар сони ҳам унчалик кўп эмас.

Арб мамлакатларининг ижтимоий соҳа ходимлари биринчилардан ўзларининг амалий фаолиятларида кенг доирадаги муаммоларни қамраб олишди. Масалан, бу муҳожирларни инглиз тилига ўргатишдан тортиб то индустриал (саноатлаштирилган) жамиятда керакли ишга жойлашиши учун лозим бўлган малакаларни ҳосил қилишда ёрдам кўрсатишдан иборат.

Улар ижтимоий ноҳақлик йўқотилишга ҳаракат қилинади, асосан аёлларга ва болаларга нисбатан бўлган муносабатларда. Ночорларга ёрдамлашишга фанни бириктиришга ҳам ҳаракат қилишди. Бу пауперизмнинг ҳақиқий сабабларини фақатгина олимлар тушинтира олинади аниқ муаммоларни самарали ечишга илмий методика ёрдам беради деб тахмин қилишди.

“Амалий ижтимоий фаолият” термини 1970 йилдан бери ишлатилади. Илгари бу фаолиятга турли таърифлар берилган, яъни услубиёт нуқтаи назардан бу жамоаларда мизож билан, гуруҳлар билан ишлаш; унинг йўналтирилганлиги нуқтаи назардан – бу болаларнинг ижтимоий таъминланганлиги, оилавий хизмат, тиббий ижтимоий фаолият, ахлоқ – тузатиш муассасаларидаги фаолият; контингент ва муаммоли гуруҳлардан келиб чиқган ҳолда бу – ночор, ногиронлар, руҳий касалликлар чалинган, ақли заифлар, қаровсиз қолган болалар, ичкиликка

мубтало бўлган кишилар билан ишлаш. Тор ёндашиш билан бир қаторда кенгроқ қарашлар шаклланди.

Ижтимоий соҳа ҳодимлари кенг муаммолар доираси билан тўқнашадилар. Бу ичкиликка мубтало бўлган кишилар, болаларга салбий муносабатлар, руҳий ва жисмоний касалликлар, дайдилик, болаларнинг уйдан қочишлари вaш у кабилар. Муаммоларни гуруҳлар бўйича ихтисослаштириш зарур, чунки бу мутахассисни чуқурроқ тайёргарлик кўришига имконият беради. Бугунги кунда: оила, болаларга ёрдам, со\ликни сақлаш, касблар бўйича ижтимоий фаолият, қариялар, таълим ва ахлоқ – тузатиш муассасалари амалиёт соҳалари ҳисобланади.

Россия ва МДҲ мамлакатларида ижтимоий тарбиянинг шакллантирилиши давлат тизимининг эски анъаналарида асосида амалга оширилади. Иш билан таъминлаш хизмати, оила ва ўсмирлар билан ишлаш муассасалари, етимхоналар ва шу кабилар яратилади, лекин улар тегишли вазирликларга қарашли давлат муассасаларидир.

Оилавий тарбия бу – ота–оналар ва оиланинг бошқа аъзоларидан (томонидан) болалар тарбиясига, болаларнинг тарбиялашда кўзлаган мақсадга эришишга қаратилган тарбия жараёнларидир. Ижтимоий, оилавий ва мактаб тарбиялари узвий бирликда амалга оширилади. Мактаб билан бо\лиқ бўлган оилавий тарбия муаммоларини умумий педагогика, бошқа жиҳатларини эса ижтимоий педагогика ўрганади.

Оиланинг вазифаси шу оилада ўсиб келаётган инсон тарбиясига ҳам жисмоний, ҳам маънавий таъсир этишдан иборат. Айни вақтда оила боланинг яшаш ва тарбияланиш муҳити ҳисобланади. Бола ҳаётининг бошлан\иш боскичларида оиланинг таъсири бошқа тарбия таъсирларидан анча устунлик қилади. Тадқиқот маълумотларига кўра, оила ҳам мактабни, ҳам оилавий ахборот воситаларини, меҳнат жамоалари, дўстларни, адабиёт ва санъат таъсирини ўзида акс эттиради. Бу ўз навбатида педагоглар қуйидаги узвийликнинг аниқлашга ёрдам берди. Демак, шахс

шаклланишнинг муваффақиятини дастлаб оила таъминлар экан. Қанчалик оила яхши бўлса, унинг тарбиявий таъсири чуқурроқ, яъни шахснинг жисмоний, маънавий меҳнат тарбияси самарадорлиги юқори бўлади. Оиланинг шахсни шакллантиришдаги аҳамияти камдан – кам холлардан ташқари қуйидаги узвийликда аниқланади, яъни оила қанақа бўлса унда тарбия олган бола ҳам шунақа бўлади. (Қуш инида кўрганини қилади). Бу боққлик кўпдан бери амалиётда ишлатилиб келинаёпти. Малакали педагог боланинг қандай оилада тарбия олганлигини билиш учун унга назар солиши ва бироз мулоқотда бўлишининг ўзи етарли. Худди, шунингдек, болаларнинг ота – оналари билан мулоқотда бўлиб, уларнинг оиласида қандай бола ўсаётганлигини аниқлаш мумкин.

Оила ва бола бу – кўзгудаги бир бирининг аксидир. Шахс шаклланиши жараёнлари ва самарадорлигида оиланинг таъсири шунчалик кучли экан, табиийки, айти оилада тўри тарбия таъсирини уюштиришда жамият ва давлат биринчи даражадаги эътиборини қаратмоқчи лозим.

Соқлом ва маънавий оила бу қудратли давлатдир. Бу аксиома, яъни исботга муҳтож бўлмаган ҳақиқатдир. Тарихдан шуни биламизки, ҳамма давлатларнинг турли вақтларда ўзининг қийинчиликлари бўлган, яъни урушлар, инқилоблар, иқтисодий ва маданий инқирозга учраши. Бундай холларда фақатгина жамиятнинг асосий бўлини ҳисобланган оила бардошли ва бутун бўлгандагина, улар бу вазиятни енгиб қудратли бўла олишган.

Бизнинг замонавий жамиятимизда оила танглиги анча кўзга ташланмоқда ва бундан қутилиш йўллари аниқ эмас.

Оиланинг асосий вазифаси ҳисобланган тарбиянинг сустлашуви, тангликнинг сабабларидан бири бўлиб ҳисобланади. Тангликка учрашнинг сабабларидан бир қанчадир. Масалан, иқтисодиётнинг, инсоний муносабатларнинг ҳамда урф одатларнинг ёмонлашуви. Никоҳ ва оилага нисбатан юзаки муносабатда бўлиш, урф – одат қоидалари ва анъаналарни

унитиш, сурбетлик ва ичкиликка мубтало бўлиш, ўзини тута билмаслик, ажралишларнинг ўсиб бориши бола тарбиясига салбий таъсир кўрсатади.

Оиланинг маълум тарбия вазифаларини аниқлаб, қуйидаги хулосаларга келамиз.

– бошқа тарбиявий таъсирлардан кўра оила тарбиясининг болага таъсири кучлироқ. Бола ул\айган сари оиланинг таъсири сусайса ҳам, лекин ҳеч қачон кучини бутунлай йўқотмайди;

– оилада шундай сифатлар шаклланадики, уларни оиладан ташқари жойларда шакллантириб бўлмайди;

– оила шахс шаклланишини амалга оширади. Уларнинг жисмоний, маънавий ва меҳнат тарбиясига қаратилган ҳаракатларини ифодалайди.

– оила жамият аъзоларини етиштириб чиқаради, яъни қанақа оила бўлса шунақа жамиятдир;

– оила анъаналар узвийлигини амалга оширади;

– оиланинг муҳим ижтимоий вазифалари бўлиб фуқароларни ватанпарвар инсон, бўлажак оила эгаси, қонунига итоаткор жамият аъзоси қилиб тарбиялаш ҳисобланади;

– касб танлашда ҳам оила муҳим таъсир кўрсатади.

ҳозирги замон оилалари ҳам қийинчиликларни бошларидан кечирмоқда. ҳозирда кўпчилик оилалар ўзининг асосий куч ва вақтларини болаларнинг маънавий шаклланиши ва ривожланишига эмас, балки моддий таъминланишига сарфлайди. Социологик тадқиқотларнинг маълумотларига кўра, ишлайдиган ота – она бир суткада бола тарбиясига 16 минут, дам олиш кунлари эса 30 минут вақт ажратаркан. Ота – оналарнинг болалар билан маънавий мулоқотлар, ҳамкорликдаги маш\улотлар, афсуски, кўп оилалар учун бажариб бўлмас вазиятдир. Ота – оналарнинг мулоқоти асосан мактабдаги ўқишнинг назорат қилиш билан чегараланади.

Оилада болани қониқарсиз тарбияланишининг асосий сабаблари хусусида қуйидагиларни қайд қиламиз:

1. Кўпчилик меҳнаткаш оилаларнинг иқтисодий савиясининг пастлиги. Яъни ота – оналар ўзларининг асосий вақтларини тирикчилик учун зарур бўлган воситаларни ишлаб топишга сарфлайди.

2. Паст маданиятли ижтимоий ҳаёт, яъни иккиюзламачилик, ижтимоий танглик, эртанги кунга ишонсизликнинг ассбий кескинликка олиб келиши.

3. Оилада аёлга икки ишни юкланиши.

4. Ажрашишларнинг кўпайиши.

5. Авлодлар ўртасидаги муаммоларни авж олиши.

6. Оила ва мактаб ўртасидаги муносабатларнинг узилиши.

Педагог олимлар ота – оналар ва болалар муаммоларини ўрганиб, шу фикрга келишди, яъни қанча турли оилалар бўлса, шунча тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Ва шулар асосланган ҳолда катталар ва болалар ўртасидаги муносабатларнинг типик ўзига хос моделини белгилаб берди.

1. **Болаларини ҳурмат қиладиган оилалар.** Бу оилаларда болаларни яхши кўришади. Уларнинг фикрларини ҳурмат қилишади. Ота – оналар уларнинг нимага қизиқишларини, нималарга безовта бўлишларини билишади. Қизиқишларини мунтазам равишда ўстириб боришади. Бу оиладаги бола бахтли, мустақил, ташаббускор, самимий бўлиб ўсишади. Уларнинг муносабатлари оиланинг маънавий муҳитида характерланади.

2. **Кўнгилчан оилалар.** Бу оилаларда ҳам ота – оналар билан болалар ўртасидаги муносабатлар табиий, лекин улар ўртасида белгили оралик мавжуд. Болалар оиладаги ўз ўрнини билишади ва ота – оналарига бўйсунушади. Ота – оналар болаларига нима кераклигани ўзлари билишади. Бу оиладаги болалар ҳам итоаткор, меҳрибон, самимий бўлиб ўсишади, лекин уларда ташаббускорлик хислати етали даражада эмас.

3. **Моддий – ориентирланган оилалар.** Бу оилалардаги асосий эътибор моддий жиҳатдан таъминланганликка ажратилади. Болаларни ёшлигидан нарса ва ҳодисаларнинг фойдали томонини кўришга ўргатишади. Уларни яхши ўқишга ўргатишади, бундан биргина мақсад, кейинчалик олий ўқув юртларига киришидир. Болаларнинг қизиқишлари эътиборга олинмайди, фақат фойда келтириладиган ташаббускорлик рабарлантирилади. Бу оилалардаги бола эрта улгайишади. Лекин уларнинг ривожланиши кутилмаган холда кечиши мумкин.

4. **Адоватли оилалар.** Бу оиладаги болаларнинг аҳволи ёмон. Уларга нисбатан ҳурматсизлик, ишончсизлик, таъқиб қилиш, жисмоний жазо холларини учратиш мумкин. Бу болаларда носамимийликни, ота – оналарга нисбатан ёмон муносабатни, тенгдошлари билан келишмаслик, мактабни ёқтирмаслик, уйдан кетиш холларини учратиш мумкин.

5. **Ўайриижтимоий оилалар.** (жамоатчилик учун зарали оила). Бу болалар учун оила эмас, балки вақтинчалик бошпанадир. Бу ерда ҳам болаларга нисбатан меҳр – муҳаббат йўқ. Бу оиладаги ота оналар ахлоқ қоидаларга ҳилоф тарзда кун кечиришади, яъни, оиладаги келишмовчиликлар, уруш – жанжал, бир – бирин кўрқитиш, ичкиликка берилиш, ўйирлик қилиш. Кўп ҳолларда шундай оилалардан жамият душманлари келиб чиқади. Бу оиланинг болалари, аксарият холларда давлат қарамолига олинади.

Оила тарбиясининг мазмуни ҳалқпарвар жамиятнинг асосий мақсадларига боғлиқ. Ижтимоий ва оилавий ҳаётга тайёр жисмоний ва руҳий соғлом, маънавий етук ривожланган шахсларни шакллантириш оиланинг мажбуриятларидан ҳисобланади. Оила тарбиясининг таркибий қисмлари қуйидаги йўналишлар ташкил этади:

- жисмоний тарбия
- маънавий тарбия
- эстетик тарбия

– меҳнат тарбия

Булардан ташқари иқтисодий экологик, ҳуқуқий ва сиёсий тарбиялар билан тўлдирилади. Педагогикада оила тарбияси деганимизда оиладаги ота – она билан фарзанд ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими тушунилади. Бу муносабатлар тарбияловчилик хусусиятга эга. Оиладаги ота – онанинг тарбиявий фаолияти бу биринчи навбатда ўзини тарбиялашдан иборат. Бу эса ўз навбатида ҳар бир ота – онани педагог бўлишини фарзандлар билан ўзаро муносабатларини бошқариш йўллариини ўрганишни талаб этади.

Оила тарбиясининг замонавий амалиётда 3 турдаги муносабатлар ажралиб туради: авторитар (сўзсиз бўйсунуш), либерал (бепарво, кўнгилчан, мурасасиз) ва демократик (ҳалқпарвар).

1. Авторитар муносабати ота – онанинг болага бўлган қаттиққўллиги, талабчанлиги, қатъийлигида изоҳланади. Қўрқитиш, мажбур этиш, - турнинг асосий воситаси ҳисобланади. Психологларининг таъкидлашича бу ички қарама қаршиликка олиб келиб, ташқи кўполлик, ёл\ончилик, иккиюзламачиликда ўз аксини топади.

2. Либерал муносабат, бу ўта кечиримлик ва болаларга нисбатан сабр – тоқатлиги билан ифодаланади. Бунинг келиб чиқиши сабаби, фарзандларни хаддан ташқари яхши кўриш ва эркалашидадир. Бу оиладаги бола интизомсиз, маъсулиятсиз бўлиб ўсади. Ва худбин (эгаист), иккиюзламачи, фойдакамлик сифатларига эга бўлинади.

3. Демократик тур мослашувчанлиги билан изоҳланади. Ота – оналар ўзларининг ҳатти ҳаракатлари ва талабларини асослаш билан бир қаторда фарзандларининг ҳам тинглашади ва ҳурмат қилишади. ҳамда уларни мустақил мулоҳаза қила олишларини ривожлантиришади. Ва албатта бола ота – онасини яхшироқ тушунади, интизомли, ташаббускор, ўз кадрини билади. Ота – оналар улар учун идеал ҳисобланиб, улардан ўрнак олишади.

Оиладаги тарбия истедодлари, бу болаларнинг онги ва ҳулқига ота – оналарнинг мақсадга йўналтирилган педагогик таъсирини амалга оширадиган йўллардир. Оиладаги тарбия методлари умумий тарбия методларидан фарқланмайди. Фақат унга ёндашиш турли бўлиши мумкин. Масалан, тушунтириш усулини кимдир юмшоқ сингдириш орқали амалга оширса, бошқа биров кўрқитиш ва жазолаш орқали амалга оширади.

Усул танланган мақсадга боғлиқ бўлиб, кимдир итоаткорликни тарбиялашни хоҳласа; уларнинг танлаган усуллари боланинг катталарнинг талабларини сўзсиз бажаришга қаратилган бўлади. Бошқалар эса болада мустақил фикрни тарбиялашни муҳим деб ҳисоблаб, шунга қаратилган усулларни танлашади.

Оила тарбияси усулини танлаш ва қўллаш бир қатор умумий шарт – шароитларга таянади:

1. Ота – оналар фарзандларнинг ижобий ва қониқарсиз сифатларни билиши;

2. Ота – оналарнинг шахсий тажрибаси. Танланган усуллардан шуни билиш мумкин-ки, шахсий натижалар орқали тарбиялашга ҳаракат қилинган. Бунда кўпроқ кўргазмали усулдан фойдаланишади.

3. ҳамкорликдаги фаолиятга эътиборни қаратилиши. Амалий усуллардан фойдаланган ҳолда тарбиялаш. Масалан, томоша қилинган кўрсатув хусусида фикр алмашиш. Бунда болалар анча самимий бўлишади.

4. Ота–оналарнинг педагогик маданияти – тарбия усуллари, воситалари ва шакллари танлашда муҳим таъсир кўрсатади. Азалдан шу нарса аниқланганки, маълумотли оиладаги бола тўғри тарбияланган.

Шу кунгача бола тарбияси хусусида жуда кўп кузатишлар йиғилган. Кузатишлардан муҳим хулосалар келиб чиқади. Уларни шартли равишда болани оилада тарбиялашнинг умумий қонуниятлари сифатида таснифлаш мумкин. Шулар асосида маслаҳатлар ва оилавий тарбия қоидалари келиб чиқади.

Тўғри оила тарбиясини амалга оширишга уч нарса ҳалақит беради, яъни 1) ирсиятнинг таъсири;
2) доимий равишда яшаш шароитининг ўзгариши ва қийинлашуви;
3) оилавий тарбия маданиятининг қолоқлиги ҳамда ҳалқ педагогикаси ва анъаналаримиздан узоқлашиш.

Оила тарбиясининг айрим қоидалари билан танишиб чиқамиз:

1. Болаларни фикрини ҳурмат қилиш;
2. Болаларни интизомга ўргатиш;
3. Тарбиядаги муҳим ўзгаришларга майда силжишлар орқали эриниши;
4. Етти ўлчаб бир кес мақоласига риоя қилиш.
5. Равонлик ва аста секинлик бола тарбиясининг муҳим тамойили ҳисобланади.
6. Бегона иштирокида болага берилган маслаҳат, таъна сифатида қабул қилиниши мумкинлигини унутмаслик.
7. Талабларингиз тушунарли ва аниқ бўлсин ва уларнинг тўғри бажарилишини назорат қилинг.
8. Болаларни назорат қилиб туриш.

Бола тарбияси бўйича мактаб, оила ва жамият фаолиятининг мувофиқлиги қуйидаги ташкилий шаклларда амалга оширилади:

1. Мактаб, ота – оналар уюшмаси, маҳалла қўмитаси, клублар, кутубхона, милиция ва соҳликни сақлаш ташкилотларининг тарбиявий ишлари режасини мувофиқ ҳолда тузилганлиги.

2. Жамият аъзолари ва ота – оналарга болалар билан ишлашнинг самарали усуллари тизимли равишда ўргатишнинг мактаб томонидан ташкил этилсин.

3. Тарбиявий ишларнинг натижалари ҳамкорликда муҳокама қилиш ва ўрганиш.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.,1997.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. – Т.,1997.
3. Ўзбекистон Республикасининг Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. – Т.,1997.
4. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримовнинг асарлари 11 томда. – Т: Ўзбекистон, 1996 – 2004.
5. Миллий истиклол ояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т: Ўзбекистон, 2001.
6. Давлат таълим стандартлари. – Т.,1998.
7. Мунавваров А.К. Педагогика – Т: Укитувчи, 1996.

8. Педагогика. Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта таълим вазирлиги. – Т., 2000.
9. Якубова З.Ю. и др. Психология и педагогика. – Фергана, 2000.
10. Узбекская национальная энциклопедия. I-V тома. – Т., 2000 – 2003.
11. Баубекова Г.Д. Образовательно-нравственные взгляды просветителей Средней Азии конца XIX – начала XX веков: Автореф. дис... д-ра педнаук. – Т., 2002.
12. Джамалова Д.А. Музыкально-поэтические традиции Востока в повышении эффективности музыкального воспитания учащихся: Автореф. дис... канд. пед. наук. – Т., 2003.
13. Антология педагогической мысли Узбекской ССР. – М.: Педагогика, 1986.
14. Новое педагогическое мышление/Под ред. акад. А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1989.
15. Педагогика /Под ред. акад. Ю.К. Бабанского. 2-ое изд., дополн. и перераб. – М.: Просвещение, 1988.
16. Скаткин М.Н. Совершенствование процесса обучения. – М.: Педагогика, 1971.
17. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. – М.: Просвещение, 1991.
18. Ротенберг В.С., Бондаренко С.М. – Мозг. Обучение. Здоровье. – М.: Просвещение, 1989.
19. Бойко Е.И. Механизм умственной деятельности. – М.: Педагогика, 1976.
20. Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978.
21. Сухомлинский В.А. Сто советов учителю. Собр. соч. Т.2. – Киев, 1979.
22. Вүготский Л.С. Мышление и речь. /Собр. соч. Т.2. – М.: Педагогика, 1982.
23. Паламарчук В.Ф. Школа учит мыслить. – М.: Просвещение, 1987.
23. Андриянова В.И. Теория и практика обучения узбекских школьников устноречевому общению на русском языке: Автореф. дис... д-ра педнаук. – Т., 1997.
24. Формирование всесторонне развитой личности в системе непрерывного образования Республики Узбекистан на современном этапе: Сб. науч.-метод. статей. Часть I. Часть II./Отв. ред. В.И. Андриянова. – Т., 2003.
25. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. – М.: Просвещение, 1990.
26. Инге Унт. Индивидуализация и дифференциация обучения. – М.: Педагогика, 1990.
27. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М., 1991.

28. Раченко И.Н. Научная организация педагогического процесса. – М., 1992.
29. Крутецкий В.А. Основы педагогической психологии. – М., 1992.
30. Педагогическая энциклопедия. – М., 1966.
31. Осваиваем новые педагогические технологии. // Учитель Узбекистана. 2000. 11 октября; Все о педагогической технологии. – Там же, 2000. 16 августа.
32. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989.
33. Абасов З.А. Педагогические технологии и инновации в учебной деятельности школьников. // Школьные технологии. – 2002. – №5. – С.56-61; см. также №6.
34. ИНТЕРНЕТ янгиликлари ахборотномаси. – №№ 1,2 за 2002г.; №9, №10 за 2003г.
35. Инновации в образовании. 2001., – №5, №6; 2002. – №4; 2003. – №1.
36. Информатика и образование. – 2000. – №8.
37. Умумий ўрта таълим тизимида ахборот технологияларини жорий этишнинг илмий – услубий асарлари. / Илмий – амалий семинар тезислари туплами. I – II қисми. – Т.: Истиклол, 2002.
38. Дженни Стил, Керт Мередис, Чарлз Темпл. Основы развития критического мышления (междисциплинарная программа): Пособие 1 и 2. Фонд «Сорос – Кўргўзстан». – Бишкек, 1998.
39. Обучение русскому языку в школах Узбекистана на современном этапе: Очерки методики. / Под обкеей редакцией В.И. Андрияновой. – Т.: Укитувчи, 1997.
40. Язык, труд, профессия: Сб. науч.-метод. статей. / Отв. ред. В.И. Андриянова. – Т., 1999.
41. Язык и экология: Сб. науч.-метод. статей. / Отв. ред. В.И. Андриянова. – Т.: УМЭД., 2000.
42. Язык и правовая культура: Сб. науч.-метод. статей. / Отв. ред. В.И. Андриянова. – Т.: УМЭД. 2001.
43. Пути повўшения качества образования и воспитания в учебнўх заведениях Узбекистана на современном этапе (на материале гуманитарнўх дисциплин, экономики и права): Сб. науч.– метод. статей / Отв. редактор В.И. Андриянова. – Т.: УМЭД, 2002.
44. Актуальнўе вопросў гармоничного воспитания личности на современном этапе: Сб. науч.- метод. статей. Часть I, Часть II, Часть III. / Отв. редакторў В.И. Андриянова, А.П. Сулаймонов. – Т., 2004.
45. Анисимов О.С., Данько Т.П. Игровой тренинг мўслительной деятельности. – М., 1992.
46. Грехнев В.С. Культура педагогического обкения. – М., 1990.
47. Искусство обкения. – М., 1982.

48. Карнеги Д. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. – М., 1990.
49. Леви В.А. Педагогическое обкение. – М., 1979.
50. Основы педагогического мастерства /Под ред. И.А Зязюна. – М., 1989.
51. Педагогика / Қўлланма. Проф.Зуннунов А.З. тахрири остида./- Т., 1996.
52. Рочинский В.А. Азбука педагогического труда. – М., 1990.
53. Алексанян М.А., Шагайдуллина О.П. Педагогические основы учебной игры как одного из активнўх методов обучения. – Т., 1996.
54. Энциклопедия этикета. /Сост. И. Панкеев. – М., 1999.
55. Иванов В.Г. История этики древнего мира. – С-П., 1997.
56. Публикации в педагогической периодике и профессиональнўх журналах: «Учитель Узбекистана» (еженедельник), «Преподавание языков и литературў», «Таълим ва тарбия», «Халк таълими», «Педагогик таълим», «Хукук», «Экономическое обозрение», «Мир образования – образование в мире», «Инновации в образовании» и др.
57. Волков Г.Н., Баубекова Г.Д. Этнопедагогика. – Т.: Фан, 2000.
58. Мусурманова О., Баубекова Г.Д. Узбек халк педагогикаси. - Т.: А.Кодирий, 2000.
59. Вульфсон Б.И. Мировое образовательное пространство на рубеже XX и XXI вв. //Педагогика. - 2002. - №4. - С. 9-14.
60. Избраннўе произведения мўслителей Ближнего и Среднего Востока. – М: Художественная литература, 1973.
61. Тиллашев Х.Х. Обкепедагогические и дидактические идеи ученўх – энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья. – Т.: Фан, 1989.
62. Муминов Р. Этнопедагогика и современная узбекская школа. – Т., 1995.
63. Дидактика средней школы. Некоторўе прблемў современной дидактики /Под ред. М.Н.Скаткина. – М: Просвещение, 1982.
64. Ксензова Г.Ю. Перспективнўе школьнўе технологи. – М., 2001.
65. Харламов И.Ф. Педагогика. – М: Вўсшая школа, 1990.
66. Педагогика /Маърузалар матни проф.Н.Гайбуллаев тахрири остида. – Т: Университет, 1999.
67. Газиев Э. Педагогика. Основы психологии. – Т., 1997.
68. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. – М., 1999.
69. Фокин Ю.Г. Обкие сведения о дидактике вўсшей школы. – М., 1996.
70. Абу Наср Фароби. Философские трактаты. – Т., Фан, 1970.
71. Абу Райхон Беруни. Избраннўе произведения. – Т., 1966. Т.1.
72. Абу Али ибн Сино. Канон врачебной науки. – Т., 1998.
73. Амир Темур. Уложение Темура. – Т.: Изд-во Г.Гуляма, 1999.
74. Алишер Навои. Избраннўе произведения. – Т., 1987.

75. Захриддин Мухаммад Бобур. Бабурноме. – Т., 1989.
76. Всеобщая декларация прав человека. – Т.: Адолат, 1998.
77. Алпомиш: Узбекский народный эпос. – Т.: Шарк, 1998.
78. Джалолиддин Мангубердў. – Т.: Шарк, 1999.
79. Бовин А. XX век как жизнь. Воспоминания. – М., 2003.
80. Корсак К. Цель образования XXI века – человек с новым мышлением // Народное образование. - 2002. - №9. - С.49-53.
81. Геополитика и мировое развитие. – М: Мўсль, 1995.
82. Педагогика тарихи. А.З. Зуннунов и др. – ИПАК «Шарк», 2004.
83. Педагогика: Учебник для студентов педагогических учебных заведений / Под. ред. П.И. Пидкасистого. – М.: Пед.обкество России, 2004.
84. Подласўй И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студентов высших учебных заведений. В двух книгах. – М.: Владос, 2000.
85. Лихачёв Б.Т. Педагогика: Учебное пособие для студентов вузов и слушателей институтов и факультетов повышения квалификации и переподготовки научно-педагогических кадров. 4-ое изд., перераб. и дополн. – М.: Юрайт, 2003.

МУНДАРИЖА

I ҚИСМ ПЕДАГОГИКАНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

I боб. Педагогика – тарбия ҳақидаги фан

Педагогиканинг вужудга келиши ва ривожланиши.....	2
Педагогика фанининг мақсади ва вазифалари.....	3
Педагогиканинг асосий категориялари.....	5
Педагогик фанлар тизими.....	7
Педагогика фанининг илмий-тадқиқот усуллари.....	8

II боб. Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизими. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва модели.

Узлуксиз таълим тизимининг мазмуни ва тамойиллари.....	11
--	----

III боб. Ўқитувчининг педагогик маҳорати

Педагогик фаолият	13
Педагогик қобилият ва маҳорат.....	17
Замонавий ўқитувчи олдида қўйиладиган талаблар.....	22

II ҚИСМ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИ

IV боб. Таълим жараёни

Дидактика ҳақида тушунча.....	26
Талабалар билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш жараёни.....	26
Таълим жараёнининг мазмуни.....	32

V боб. Таълим тамойиллари

Таълим тамойиллари ҳақида тушунча.....	41
Таълимда онглилик ва фаоллик тамойили.....	43
Таълимда кўргазмалилик тамойили.....	45
Мустақкам билимлар бериш тамойили.....	47
Таълимнинг тизимли бўлиш тамойили.....	49
Таълим ва тарбиянинг бирлиги тамойили.....	50
Таълимда назария билан амалиётнинг узвийлиги тамойили.....	52

VI боб. Таълим усуллари

Таълим усулларининг классификацияси.....	54
Ўқувчилар билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш ва баҳолаш.....	74

VII боб. Таълим шакллари

Таълимнинг ташкилий шакллари.....	80
Дарсга қўйиладиган талаблар.....	82
Синф-дарс шаклидаги дарс турлари ва уларнинг тузилиши.....	83
Синф-дарс шаклидаги маш\улотларни ташкил этиш.....	86
Семинар ва амалий-тажриба шаклидаги маш\улотлар.....	88

III ҚИСМ ТАРБИЯ ЖАРАЁНИ

VIII боб. Тарбия жараёнининг моҳияти ва мазмуни

Тарбия жараёнининг хусусиятлари.....	91
Тарбия қоидалари.....	93

XI боб. Тарбиянинг умумий усуллари.

Тарбия усуллари.....	97
Тарбия усулларини танлаш.....	96

X боб. Оиладаги тарбия.

Оила тарбияси асослари.....	110
Ўқувчи талабаларни оилада тарбиялаш.....	121
Тавсия этиладиган адабиётлар.....	133